

Katalog izložbe

MARGINALIJE U SREDIŠTU

24. listopada – 7. studenoga 2025.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, 2025.

NACIONALNA
I SVEUČILIŠNA
KNJIŽNICA
U ZAGREBU

IMPRESUM

Nakladnik

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Za nakladnika

prof. dr. sc. Ivanka Stričević

Urednici

Ivan Volarević i Iva Perinić

Autori tekstova

Ivan Volarević, Iva Perinić, Ivan Kapec, Tatjana Mihalić, Mira Miletić-Drder i Jelena Duh

Stručni suradnici

Maja Karić, Ana Ljubičić, Ana Marija Tkalčić, Irena Galić Bešker, Jelena Šančić, Ivo Tokić, Tamara Ilić-Olujić,
Maja Priselac, Ante Livajić, Karolina Tumbas i Vanda Đolo

Tehnički suradnici

Martina Frković i Boris Krstić

Stručna suradnica izvan NSK

Jelena Lakuš

Lektura i korektura

Zrinka Mikulić

Grafičko oblikovanje

Goran Hasanec

Digitalizacija

Odjel za zaštitu i pohranu građe NSK

Tisak

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu

Naklada

150 primjeraka

Mjesto i godina izdanja

Zagreb, 2025.

CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001283999.

ISBN 978-953-500-259-8 (tisak)

ISBN 978-953-500-260-4 (online)

Izložba *Marginalije u središtu* organizirana je uz financijsku potporu
Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske.

Uvodna riječ

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu čuva neprocjenjivo bogatstvo hrvatske kulturne baštine, a posebno mjesto u tome blagu zauzimaju knjige i druga građa u kojima, najčešće na marginama, pronalazimo raznovrsne rukopisne tragove čitatelja tijekom stoljeća – marginalije. Marginalije su tihi glasovi čitatelja. Svjedoče o njihovoj neposrednoj povezanosti s knjigom, nastojanju da zabilježe vlastita promišljanja i doživljaje teksta, označe važnije dijelove, istaknu ključne riječi i teze, isprave netočnosti, pa čak i izraze dosadu ili smisao za humor. Svaka bilješka, crtež ili znak trajni su ostatci čitateljeve prisutnosti. Iako tragovi čitanja ne otkrivaju uvijek identitet čitatelja ni točno vrijeme njihova nastanka, oni upućuju na to kako su čitatelji knjigu doživljavali i koristili, pa čak i u slučaju njezina ponovljenog korištenja, komunicirali međusobno. U širem značenju, marginalije obuhvaćaju i bilješke koje se ne odnose izravno na sadržaj knjige, poput posveta, knjižnih *kletava* kojima se knjiga nastojala zaštititi od krađe ili oštećenja, komentara autora i dodatnih zanimljivosti ili informacija koje je čitatelj zapisao na marginama kada nije imao drugoga prostora za pisanje. Marginalije izražavaju duboku ljudsku potrebu za osobnim odnosom s knjigom i dijalogom s pročitanim kao i s onima koji će poslije nas posegnuti za njom. Ta se potreba u današnjem digitalnom okružju očituje putem elektroničkih bilježaka i komentara.

Trajna vrijednost povijesnih marginalija posljednjih je desetljeća prepoznata među istraživačima povijesti knjige i čitanja, poput H. J. Jacksona, Williama H. Shermana, Stephena Orgela i drugih. Rezultat su toga brojne studije i digitalne zbirke marginalija koje ne samo da povećavaju dostupnost izvora već i šire svijest o njihovoj važnosti. Na to je još osamdesetih godina prethodnoga stoljeća posebno upozorio Robert Darn-ton, jedan od najpoznatijih povjesničara knjige i čitanja, ističući kako je relativno lako saznati što se čitalo, *kada* i *gdje*, ali je mnogo teže otkriti *kako* se čitalo. Marginalije upravo omogućuju uvid u to, jer su one ključni svjedoci čitateljskoga procesa, dijalog između teksta i čitatelja, pokazatelj kako su mnoge knjige u rukama svojih čitatelja postale žive i sačuvale jedinstvene tragove čitanja, nadživjevši autore bilježaka.

Značaj je marginalija složen i interdisciplinaran. One se mogu proučavati iz kulturoloških, povijesnih, komunikacijskih, restauratorskih, knjižničarskih, pa i socioloških stajališta. Iako je danas pisanje po knjigama u knjižnicama nepoželjno, knjižničari prepoznaju trajnu vrijednost povijesnih bilježaka i crteža. Stoga

sve češće u kataloškim opisima navode njihovo postajanje. Izložba *Marginalije u središtu* nastoji prikazati bogatstvo i raznolikost marginalija, neovisno o jeziku i pismu kojim su pisane. Odabrani primjeri potječu iz različitih razdoblja i ističu se svojim posebnostima: od bilježaka i crteža u starim knjigama, većinom iz 15., 16. i 17. stoljeća, preko suvremenijih zapisa u udžbenicima, znanstvenim i književnim djelima, do osebujnih prikaza na kartama, partiturama i grafičkoj građi, pa čak i komentara u digitalnim okružjima. Primjere marginalija nalazimo u brojnim dobro poznatim djelima. Među njima su Vinodolski zakon – najstariji spomenik hrvatskoga običajnog prava, *Korizmenjak* – glagoljska zbirka propovijedi tiskana u Senju u najranijoj potvrđenoj hrvatskoj tiskari s prijelaza iz 15. u 16. stoljeće, *Pjesni raslike* – zbirka pjesama dubrovačkoga pjesnika Dinka Ranjine iz druge polovice 16. stoljeća, te *Historia naturalis* Plinija Starijega. Marginalije se pojavljuju i na partiturama, primjerice u radovima Blagoja Berse, poznatoga hrvatskog skladatelja, kao i na nacrtu glavnoga obrambenog zida tvrđave Osijek iz sredine 18. stoljeća. Među najsuvremenije oblike marginalija možemo ubrojiti i komentare čitatelja na društvenim mrežama, kao u primjeru pozivnice NSK na izložbu *Dragi Lastanel!*, organizirane u povodu 70. obljetnice časopisa *Modra lasta*. Ovi i brojni drugi primjeri pružaju jedinstven uvid u povijest čitanja i korištenja ne samo knjiga nego i druge građe. Oni otkrivaju ne samo njihovu trajnu vrijednost nego i značaj da je ostavljanje bilježaka neprekidna čitateljska praksa koja se razvija i prilagođava novim medijima.

Ova izložba pruža priliku za novo razmatranje čitateljskih praksi i podsjeća na trajnu važnost pisane riječi koja je stoljećima oblikovala iskustvo čitatelja. Izložbeni prostor postaje prostor u kojem knjiga ponovno progovara glasovima onih koji su je listali prije nas, ali i onih koji je danas otkrivaju. Kao što nas podsjeća Robert Darnton, čitanje ima svoju povijest – jednostavnu činjenicu koja nam lako može promaknuti. Jedan od najvidljivijih i najopipljivijih tragova te povijesti su marginalije: tihe bilješke i crteži na rubovima stranica, mali, ali iznimno moćni svjedoci kulturne povijesti. Upravo ti gotovo nevidljivi tragovi u središtu su ove izložbe, otkrivajući kako se u naizgled skromnim pojedinostima često skriva najveća priča.

prof. dr. sc. Jelena Lakuš

Marginalije u središtu

Čovjek u svojoj okolini često ostavlja vidljive tragove svojega djelovanja. Neke prepoznamo kao kultiviranje i prilagođavanje, a druge kao iskorištavanje i grabežljivi vandalizam. Potreba za pisanom intervencijom u tiskanim knjigama ipak proizlazi iz čovjekova prirodnog nagona za komunikacijom – povezivanjem riječima i mislima s bliskim duhovima, autorima i čitateljima. Najbrojniji među njima jesu rukopisni zapisi, najčešće nastali tintom ili grafitnom olovkom, smješteni na rubu, odnosno margini rukopisa ili tiskane knjige. Njihova je svrha bila pojasniti, obogatiti, komentirati ili ispraviti sadržaj teksta.

Takvih je tragova na građi koju čuva Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu i u njezinim zbirkama u velikome broju. Oni su često jedini do danas sačuvani odjeci nekadašnjih vlasnika i čitatelja, koji i nakon više stoljeća marginalijama komuniciraju s nama. Izložbom se predstavlja pojava marginalija s različitih gledišta, uz izbor najzanimljivijih primjera s raznovrsne građe koja se u knjižnici čuva, a potječe iz razdoblja od kraja srednjega vijeka do suvremenosti.

O važnosti marginalija za NSK svjedoči i to što se u kapsuli položenoj u temelje zgrade knjižnice nalazi prijepis marginalije nastale krajem 15. stoljeća na stranicama brevijara *Borgiano Illirico* 5–6 iz 14. stoljeća, rukopisa koji se danas čuva u *Biblioteca Apostolica Vaticana*.

Što su marginalije?

Prva uporaba naziva *marginalija* zabilježena je početkom 19. stoljeća i odnosila se na rukopisne bilješke na rubovima stranica knjiga ili rukopisa koje su unosili čitatelji. Naziv potječe od latinskih riječi *marginem* i *marginales* u značenju rub ili granica. U današnjim znanstvenim disciplinama koje proučavaju knjigu, njezinu povijest i povijest čitanja, naziv *marginalija* obuhvaća različite rukopisne komentare, crteže, znakove, bilješke, ispravke i kritike koje se odnose na sadržaj te stvaraju poseban odnos teksta i čitatelja. Takvi tragovi javljaju se na rubovima stranica tiskanih knjiga i rukopisa još od antičkoga doba.

U širem smislu, naziv *marginalija* može obuhvatiti sve rukopisne bilješke i crteže sačuvane na građi na papiru koje nisu fizički ni sadržajno povezane s tekstom i ne uspostavljaju povezanost sadržaja i čitatelja. Pojedini primjeri pokazuju da su marginalije nastajale i zbog nedostatka prostora za pisanje, što je osobito čest slučaj nakon 18. stoljeća.

Razvoj pismenosti potaknuo je razvoj kulture knjige i čitanja, a time i razvoj marginalija koje su u početku nastajale među malobrojnim stanovništvom s vještinama naprednoga čitanja i pisanja. Najraniji zapisi na lako prenosivim medijima poput papirusa, pergamene i papira sadržavali su marginalije. Poznato je da je najstariji oblik marginalija pod nazivom *scholia* bio čest već od 1. stoljeća prije Krista i tijekom čitavoga srednjeg vijeka na rukopisnim djelima antičkih pisaca Grčke i Rima te kršćanskim spisima. Kako i grčka riječ *scholia* upućuje, riječ je o gramatičkim, kritičkim ili objašnjavajućim komentarima koje su *scholiasti* zapisivali na izvorniku, a prepisivači unosili u nove rukopise ili ih objavljivali kao dodatak osnovnomu djelu. Tijekom srednjega vijeka na području kontinentalne Europe sve veću popularnost stječu marginalije u obliku crteža koje, osim što ukrašavaju margine oko teksta, često sadrže bogatu simboliku izravno ili neizravno povezanu sa sadržajem. S pojavom renesanse i razvojem tiska, zahvaljujući smanjenju cijene knjiga, one postaju dostupne širem krugu stanovništva, a istodobno se razvijaju marginalije kakve danas poznajemo, uz očuvanje najranijih oblika koji se javljaju još od antičkoga doba. Marginalne bilješke postaju pomagalo za učenje, sredstvo komunikacije između teksta i čitatelja te povijesni izvor za razumijevanje vremena, kulture čitanja i knjige. U suvremenome razdoblju marginalije i dalje nalazimo u tiskanome i digitalnome okružju u obliku komentara i bilježaka. One su postale predmet proučavanja različitih znanstvenih disciplina iz područja društvenih i humanističkih znanosti, ponajprije bilježenjem, obradom i predstavljanjem.

Alberti Magni philosophatum ducis aestimatissimi, philosophiae naturalis isagoge sive introductiones in libros Aristotelis, Physicorum, De coelo et mundo, De gene et corr., Meteororum, De anima / Albertus Magnus. - [Argentorati : ex aedibus Hulderici Morhardi, mense Septembri, anno MDXX] [1520]. - [oko 150] str. ; : nepag., tip. sig. a-xiii ; 8° (21 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-65 Privez 6.

Djelo Alberta Velikoga, poznatoga kao kneza filozofije, donosi komentare na Aristotelova djela u sklopu srednjovjekovne skolastičke teologije. Ovaj primjer pokazuje da je knjiga tiskana početkom 16. stoljeća bila vrlo čitana, o čemu svjedoči velik broj rukopisnih bilježaka koje se ne nalaze samo na marginama stranica nego i između redaka tiskanoga teksta. Rukopisne bilješke raspoređene u različitim smjerovima i različitim veličinama slova ipak djeluju prilično uredno. Zanimljivo je i da se na marginama nalaze tiskane bilješke koje potječu iz marginalija i služe kao kazalo.

Korizmenakъ fra Ruberta protomačeny zlatinskoga êzika nahrvacki popopi Peri Êkovčiči i popopi Silvestri Bedričiči ... / ove knjige ... biše komponene i koreženê dominomъ Urbanomъ i Tomasomъ Katridaričemъ ... / Roberto Caracciolo. - [Senj] : [štampane po narêeniju počtovanoga g[ospo]d[i]na Silvestra Bedričiča ...] ; [štampane po mešt[ri]u Grguru Senaninu], [miseca oktubra dan' ž.i. ... č.f.dz. [17. listopada 1508]]. - r.g. [104] lista ; 8° (21 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIA-8°-7.

Primjerak jedine poznate glagoljske zbirke propovijedi tiskane u Senju početkom 16. stoljeća pod naslovom *Korizmenjak*, osim kraćih rukopisnih bilježaka na marginama pisanih glagoljicom, sadrži i jednostavan crtež izrađen tintom. Riječ je o crtežu koji povezuje vegetabilne i geometrijske motive, stvarajući ukras, što podsjeća na tradicijsku umjetnost. Razlog njegova nastanka možda se skriva u čitateljevoj želji da ostavi osobni trag i ukrasi knjigu kojoj u potpunosti nedostaju ukrasni motivi poput drvoreznih inicijala i grafika.

Crtež i znak kao marginalija

Crteži i grafičke oznake na marginama teksta predstavljaju vizualni oblik čitateljskoga sudjelovanja, čija je temeljna svrha bila olakšati snalaženje u rukopisu ili knjizi, istaknuti važan odlomak ili ublažiti monotoniju zbijenoga teksta. Mogli su nastati kao dopunske ilustracije sadržaja, primjerice prikaza ljudskih likova, životinja, predmeta i dijelova arhitekture, ali i kao spontani, osobni zapisi čitatelja koji su u marginama izražavali svoju maštu ili smisao za humor.

Ova je vrsta marginalija posebna i često vrlo zanimljiva: od dekorativnih ukrasa, figura i minijatura kojima su srednjovjekovni prepisivači oplemenjivali rukopise, preko didaktičnih nacрта i dijagrama namijenjenih boljemu razumijevanju sadržaja, pa sve do spontanih crteža nastalih iz igre, dosade ili stvaralačkoga nadahnuća čitatelja.

Jedan od najčešćih crteža na marginama srednjovjekovnih rukopisa bila je *manicula*, prikaz ruke s ispruženim kažiprstom usmjerenim prema dijelu teksta koji se željelo istaknuti. Naziv potječe od latinske riječi *manicula*, što je umanjena od *manus* (ruka), a označivala je jedan od triju najčešćih načina bilježenja napomene *nota bene*. Njezina je uporaba osobito stekla širu primjenu u sveučilišnim i teološkim sredinama te se zadržala i u ranim tiskanim knjigama, gdje je služila kao praktično sredstvo za lakše snalaženje u tekstu i isticanje njegovih najvažnijih dijelova. U suvremenome digitalnom okružju motiv male ruke prerastao je u pokazivač računalnoga miša na zaslonskome sučelju.

Negdje između crteža i teksta već se od srednjega vijeka u rukopisnim knjigama pojavljuju ustaljeni znakovi koji će poslije biti preuzeti i u tiskana izdanja. Najčešći među njima bila je jednostavna crta kojom se isticao važan odlomak, najčešće vodoravno iscrtana, a rjeđe okomito položena uz tekst koji se željelo označiti. Osim toga, razvio se i niz znakova preuzetih iz grčkoga alfabeta, nastalih stilizacijom latiničnih slova i interpunkcijskih znakova koji su zamjenjivali određene riječi ili pojmove te služili za bolje razumijevanje sadržaja ili kao lektorske oznake kakve se koriste i danas. Spajanjem više znakova nastajali su monogrami i ligature koji su u određenim zajednicama imali ujednačeno značenje te su olakšavali pisanje bilježaka i lektoriranje teksta. Najraširenija marginalna bilješka u srednjovjekovnim rukopisima *nota bene* (*zabilježi dobro, zapamti dobro*) pojavljivala se u obliku monograma *Nota* ili u kraticama poput *D. M.* (*dignum memoria – vrijedno sjećanja*) i *N. B.* (*nota bene*).

Tekst kao marginalija

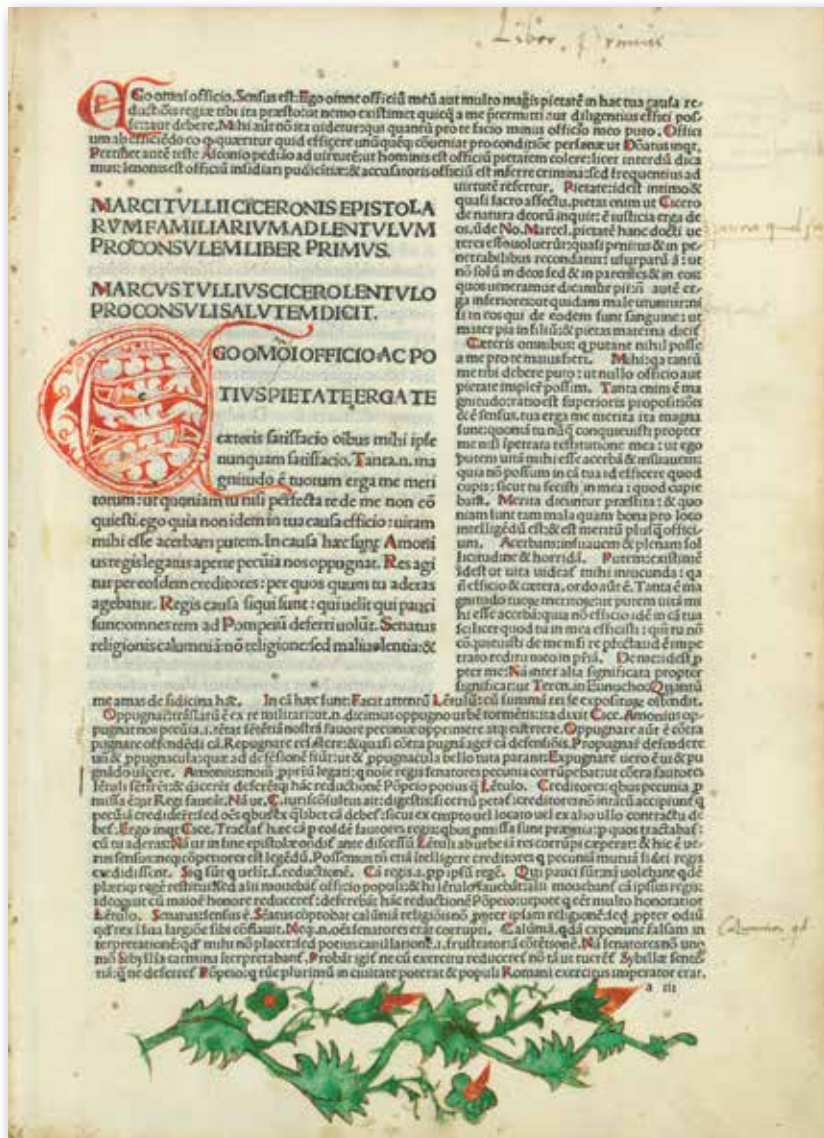
Tekstualne bilješke vrlo su raznolike i nastajale su s različitom svrhom pa imaju i različit sadržaj, što je bilo uvjetovano sadržajem i popularnošću djela te potrebama i znanjem čitatelja. Ova se vrsta marginalija tijekom srednjega vijeka i do kraja novoga vijeka javljala ponajprije u znanstvenim djelima koja su pisali svećenstvo i znanstvenici, dok se poslije pojavljuju u svim vrstama djela. Jednostavnije bilješke sadržavale su samo jednu riječ kao ključnu oznaku kojom se olakšavalo čitanje teksta, ispravljajući ili dodavši prijevod pojedine riječi, čime su postajale svojevrsni priručni rječnici. O njihovoj važnosti svjedoči to što se pojavom tiska u pojedinim izdanjima počinju na marginama stranica tiskati ključne riječi ili slične oznake poglavlja.

Znatno opširnije tekstualne bilješke na marginama obično pružaju kraći ili duži komentar na dio, najčešće znanstvenoga teksta koji je bio predmet pomnoga čitanja. Zanimljivo je da se čitatelji u marginalijama osvrću i na druga sadržajno srodna djela te pritom zapisuju opažanja iz njih. U takvim slučajevima prema razlikama u rukopisu može se prepoznati više autora marginalija, čime se tijekom dugoga razdoblja ostvaruje svojevrsna znanstvena rasprava. Upućivanje na druga djela i autore danas se prepoznaje u znanstvenome navođenju izvora kada se objašnjenja ili napomene navode ispod teksta ili na marginama. Osim toga, tekstualne bilješke ne moraju biti povezane sa sadržajem te se mogu nalaziti i na različitim dijelovima knjiga i srodne građe na papiru. Najčešći su primjeri imena čitatelja ili vlasnika koja se mogu pojaviti u bilo kojem dijelu knjige, dok se *ex libris* i posvete obično nalaze na naslovnoj stranici, donoseći podatke o provenijenciji. Opširniji zapisi često se nalaze na praznim stranicama predlista ili zalista i marginama. Zbog nedostatka prostora za pisanje vlasnici ili čitatelji ondje su unosili različite osobne bilješke, popise, izračune, pjesme, molitve, pa i vježbe pisanja.

Epistolae ad familiares
(comm. Hubertinus Clericus
Crescentinas) / Marcus Tullius
Cicero. - Venetiis : Andreas de
Paltasichis Catharensis, 14. V.
1488. - [220] listova ; 2°.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i
starih knjiga, sign. RI-4°-7.

Naslovna stranica djela *Epistolae ad familiares* glasovitoga rimskog govornika Cicerona u kojem donosi pisma upućena prijateljima, osim kratkih rukopisnih bilježaka pridodanih tiskanomu komentaru glavnoga teksta označenom ukrasnim inicijalom, sadrži i višebojni crtež na donjoj margini. Najvjerojatnije je nastao radi ukrašavanja naslovnice vješto oblikovanim prikazom grane biljke s crvenim cvjetovima koji podsjećaju na ružine pupoljke.

Vinodolski zakon. - Početak
16. st. - 14 listova ; 26 x 18
cm.

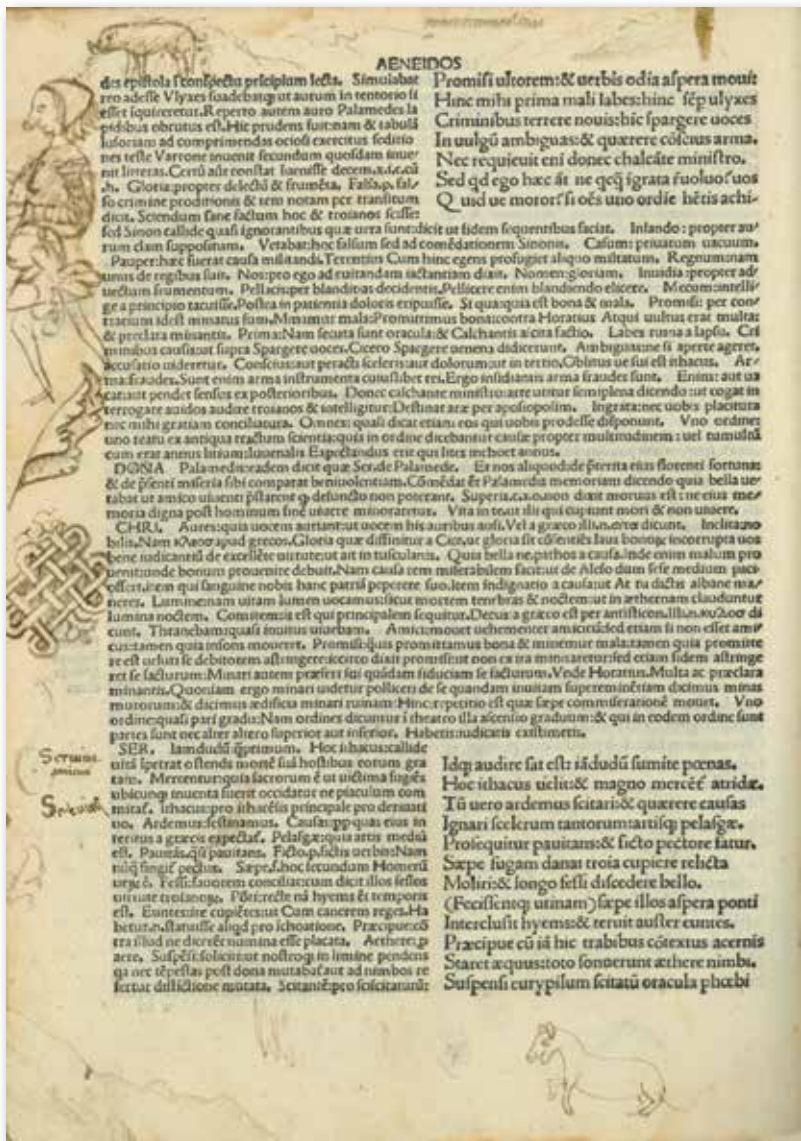
NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i
starih knjiga, sign. R 4080.

Na svim marginama stranice Vinodolskoga zakona, najstarijega spomenika hrvatskoga običajnog prava sačuvanoga u prijepisu izvornika iz 13. stoljeća, nalazi se niz crteža nastalih tintom koji su više ili manje povezani sa sadržajem. Jednostavni inicijali, znakovi i cvjetni motivi, čije značenje danas ne možemo u potpunosti razjasniti, služili su za obilježavanje važnih dijelova sadržaja ili ukrašavanje stranice. Pojedini se crteži ipak mogu jasno prepoznati, poput prikaza ključa uz zakonski propis o obvezama ključara te prikaza srca probodenoga strijelama i Salomonova čvora, također probodenoga strijelama, koji je naziv stekao prema glasovitome starozavjetnom kralju i sucu.

Opera. Cum comm. Mauri Honorati, Aelii Donati, Christophori Landini, Antonii Mancinelli et Domitii Calderini. Accedunt: Maphaei Vegii Aeneidos liber tertius decimus ; Versus Alcimi et Pseudo-Cornelii Galli ; Carmina ; Priapea ; Elegia in Maecenatis obitu ; Appendix Vergiliana / Publius Vergilius Maro. - Venetiis : Per Bartholomaeum de Zanis, pro Octaviano Scoto, 31. VII. 1493. - [6], 359 listova (nedostaju [2] lista na početku knjižnog bloka i Va) ; 4°.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-67.

Djela glasovitoga rimskog pjesnika Vergilija bila su osobito čitana i cijenjena tijekom srednjega vijeka i renesanse, što potvrđuje i primjerak izdanja s kraja 15. stoljeća u kojem su sabrana njegova djela. Premda se rukopisne bilješke i crteži nalaze u cijeloj knjizi, najviše ih je zabilježeno upravo uz

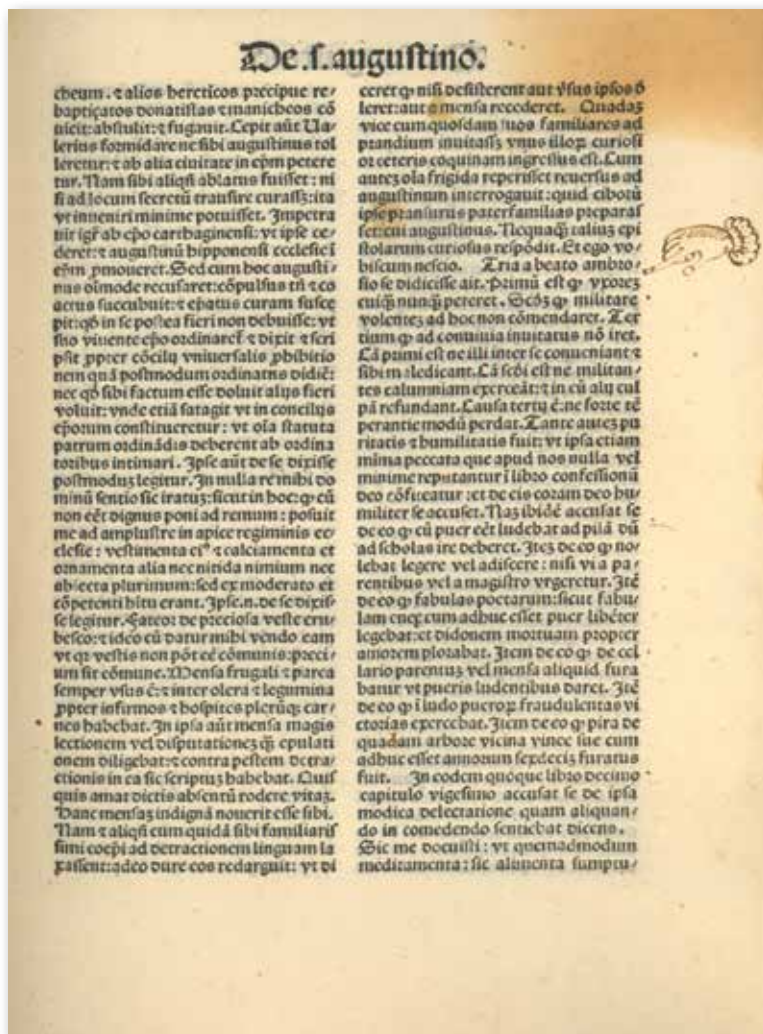

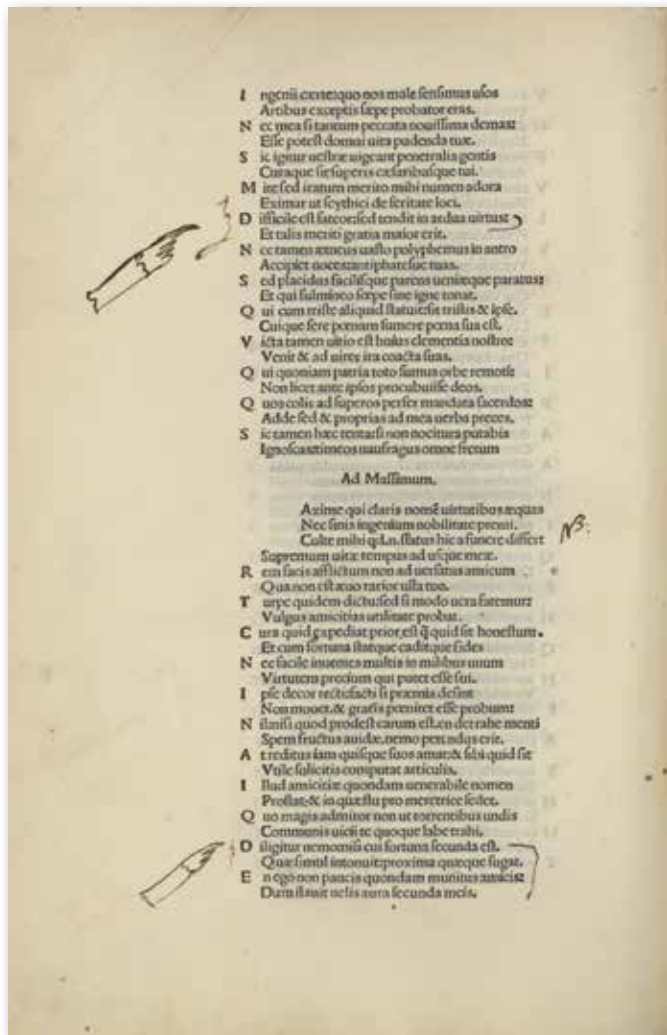

Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia / Jacobus de Voragine. - Venetiis : Andreas de Paltasichis pro Octaviano Scoto, 17. V. 1482. - [290] listova ; 4°.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-8°-5.

Crteži malenih ruku (*maniculae*) najčešće se javljaju na praznim marginama. Prikazuju se kao desna ili lijeva ruka s ispruženim kažiprstom koji upućuje na određeni dio teksta, služeći kao vizualni pokazivač. Poneki crteži odlikuju se većom izražajnošću, poput ovoga u kojem su šaka i rukav oblikovani s posebnom pozornošću. Desna je ruka nacrtana s ispruženim kažiprstom i jasno ucrtanim noktom, dok su palac i savijeni prsti suptilno naznačeni. Osobito je razrađen rukav podlaktice, s naglašenim naborima, što može upućivati na modne osobitosti vremena, ali i svjedočiti o likovnoj vještini crtača. Ova *manicula* upućuje na odlomak u kojem sveti Augustin navodi tri pouke koje je naučio od svetoga Ambrozija.

Opera. Ed. Barnabas Celsanus et Bonus Accursius. Vol. I-II. / Publius Ovidius Naso. - Venetiis : Bernardinus [Ricius] de Nouaria, [P. I] 13. l., [P.II] 27. XI. 1486. - 369 listova (nedostaju P8, S10, i1, ee1, ee6, A8 uvezan između A1 i A2) ; 4o.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-5.

Pojedine su *maniculae* stilizirane i vrlo jednostavno oblikovane, izvedene jasnim i oštrim linijama kao u ovim primjerima. Kažiprst je pritom izdužen u odnosu na ostatak ruke, dok su ostali prsti tek naznačeni kratkim valovitim crtama koje tvore zatvorenu šaku. Takvi prikazi *manicula* svjedoče o brzome i skicoznome crtanju. Kako bi se dodatno istaknula važnost označenoga mjesta u tekstu, uz *maniculu* se često pojavljuje rukopisna kratica NB (*nota bene*) u značenju *dobro zapamti*.

Marci Maruli Quinquaginta parabolae / Marko Marulić. - Coloniae : apud Ioannem Gymnicum, an. M.D.XXIX. mense Septembri [rujan 1529]. - 29, [1] list ; 16° (14 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-16°-9.

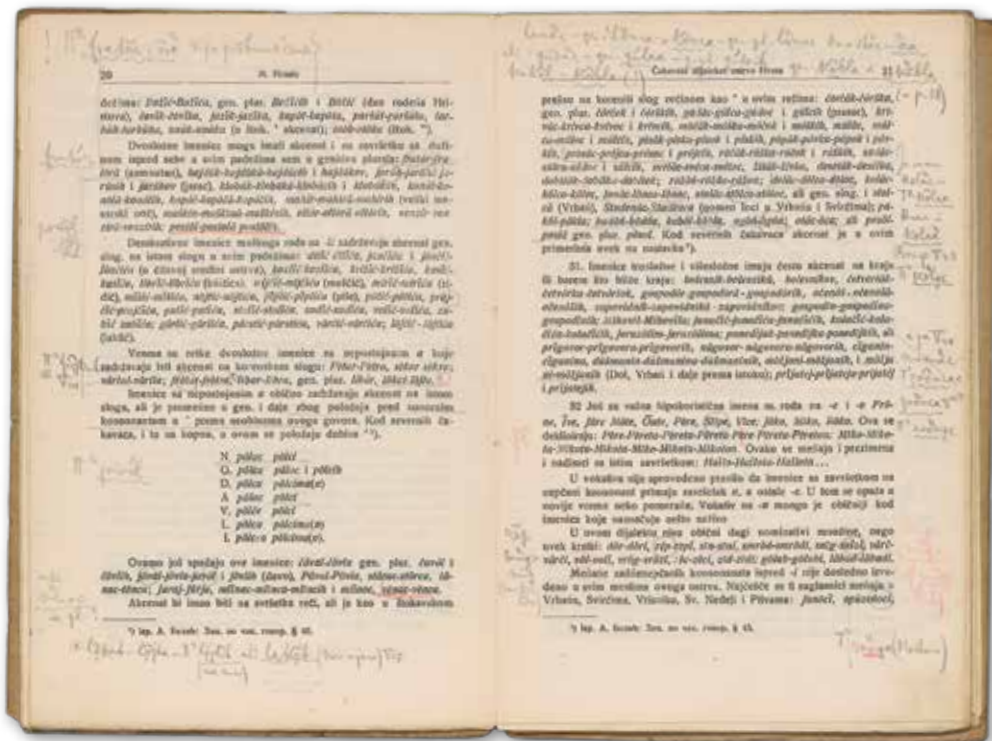
Otac hrvatske književnosti Marko Marulić u svojem latinskom djelu predstavlja zbirku od pedeset prispodoba nadahnutih novozavjetnim pričama, u kojima prožima kršćanski moral s humanističkim idejama. Naslovi i podnaslovi u knjizi istaknuti su podcrtavanjem crvenom bojom, a u ovome su primjeru označeni odlomci o udaljavanju od besposlice, izbjegavanju laži i potrebi da ne sudimo drugima. Riječ je o temama uobičajenima za propovjedne priručnike, gdje svaka prispodoba završava primjerom i kratkom poukom, često popraćenom citatom iz Svetoga pisma rubno naznačenim (Mat. 25; Psal. 17).

**Epistolae ad familiares (comm.
Hubertinus Clericus Crescentinas)
/ Marcus Tullius Cicero. -
Venetiis : Andreas de Paltasichis
Catharensis, 14. V. 1488. - [220]
listova ; 2°.**

**NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i
starih knjiga, sign. RI-4°-7.**

Osim što pojedine stranice ove inkunabule sadrže kratke rukopisne bilješke povezane sa sadržajem, rukopisne inicijale i crtež na naslovnici, na njezinu su predlistu sačuvani zapisi koji nemaju izravnu poveznicu s djelom. U gornjem lijevom kutu nalazi se knjižnična signatura i bilješke olovkom, vjerojatno iz kasnijega razdoblja. Vidljivi su pokušaji crtanja grba ili štita, jedan izveden crvenom bojom, a drugi nedovršen. Središnji je dio ispunjen slovima latinične abecede te molitvama *Pater noster* i *Ave Maria* (*Oče naš* i *Zdravo Marijo*). Takve bilješke i crteži svjedoče kako su prazne stranice knjiga bile korištene i u praktičnim okolnostima, poput svojevrzne vježbenice.

Čakavski dijalekat ostrva Hvara / Mate Hraste. - Beograd : [s. n.], 1937. - 55 str. : zemljop. crtež ; 23 cm. (Biblioteka južnoslavenskog filologa ; 8)

NSK Zagreb, sign. PI 436

Rad znamenitoga hrvatskoga jezikoslovca Mate Hrasta iz 1937. godine prispio je u NSK kao dio ostavštine književnika Radovana Ivšića, a osobito je zanimljiv po tome što su gotovo sve margine stranica ispunjene rukopisnim bilješkama grafitnom olovkom, dok su pojedine riječi podcrtane ili zaokružene crvenom bojom. Te su bilješke vrlo vjerojatno nastale Ivšićevom rukom, a ponajprije se odnose na naglašavanje pojedinih riječi preuzetih iz teksta rada, uz dodatne osobne napomene.

Marginalije na građi iz Zbirke rukopisa i starih knjiga

Značajan broj zanimljivih marginalija nalazi se u Zbirci rukopisa i starih knjiga, utemeljenoj 1894. godine, kao posebnomu odjelu tadašnje Sveučilišne knjižnice za pohranu najvrjednijih primjeraka rukopisne i tiskane građe. Temelj Zbirke čini fond koji se počeo prikupljati još u 17. stoljeću, a brižno se čuva i nadopunjuje te obuhvaća vrijednu građu od srednjega vijeka do današnjih dana. Starost, dugotrajna uporaba i podrijetlo građe uvjetovali su veliku pojavnost marginalija na rukopisima i starim knjigama koje se čuvaju u Zbirci rukopisa i starih knjiga. Rukopisne bilješke na marginama mogu se pratiti od kodeksa i inkunabula do ostale stare i rijetke knjižne građe te pojedinačnih rukopisa. Kodeksi pisani latinicom i nelatiničnim pismima poput glagoljice sadrže brojne bilješke koje svjedoče o njihovoj dugotrajnoj uporabi i načinu čitanja, a nerijetko su služili i kao pomoć prepisivačima. Tragovi bilježenja vidljivi su i u prvim tiskanim knjigama – inkunabulama, i to u obliku tekstualnih marginalija, komentara, crteža i znakova. Bilješke su se unosile i u dragocjene liturgijske knjige poput misala i brevijara. Knjige iz obiteljskih knjižnica ili ostavština čuvaju dragocjene zapise o čitanju i uporabi znamenitih vlasnika. Na koricama i predlistovima starih knjiga nerijetko se nalaze potpisi vlasnika, osobni sažetci sadržaja, pa čak i knjižne kletve kojima su nastojali zaštititi svoje rijetke i dragocjene primjerke. Druge marginalije otkrivaju stvaralačke postupke autora – od vlastoručnih preinaka teksta i zamjene ili dodavanja novih riječi i odlomaka do drugih izmjena i napomena koje su ostavljali u rukopisima djela koja tada još nisu bila objavljena.

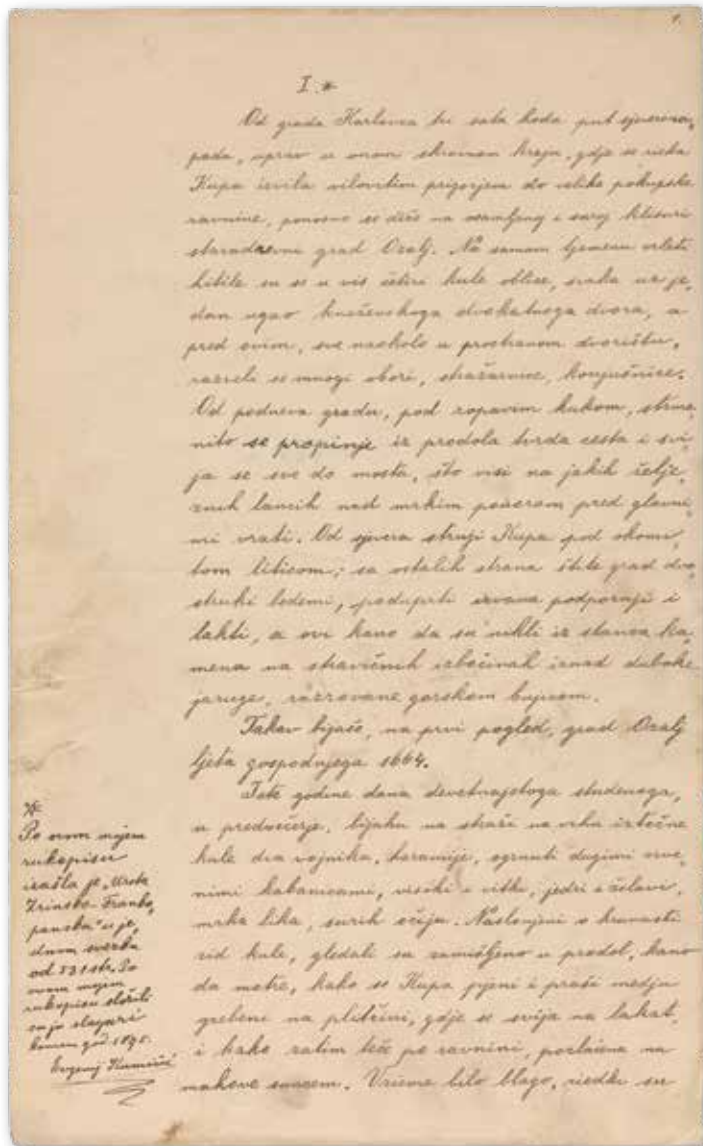

Antonin. [Kompilacija djela: Antoninus Florentinus. Summula confessionis]. - početak 16. st. - 72 lista ; 22 x 15 cm.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 3362.

Glagoljski rukopis predstavlja prijevod priručnika za ispovjednike koji je sastavio Antonio iz Firence, dominikanac koji je djelovao tijekom prve polovice 15. stoljeća. U njemu je sačuvano više rukopisnih bilježaka na latinici i glagoljici, vježbi pera te manjih crteža s kršćanskom simbolikom. Osim latinične bilješke na prvj stranici, u kojoj se navodi podrijetlo rukopisa, sačuvana je i glagoljična bilješka pisana tintom koja opisuje odlazak župnika Matije Vidića na otok Cres 1530. godine te je poslužila i u vremenskome određivanju rukopisa.

C. f. i (=1530) Va vrime plovana popa Matie Vidića pojdosmo pohodit crikav na Cersat s križem na v(=3) Julič tada zibe [zgiene] edna plav ludi i križ ki biše sto dukat i bandira ka biše gi (=14) dukat tada zgibe plova[n] (!) Vidinović sa m[n]jogi(!) ludi.

Urota zrinsko-frankopanska. Historički roman. Izvorni rukopis / Eugen Kumičić. - [698] listova. Različite paginacije. ; 35 x 22 cm. 1894. - Papir. - Latinska kurziva-autograf.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4102.

U Zbirci rukopisa i starih knjiga čuva se i rukopis jednoga od najistaknutijih hrvatskih romanopisaca realizma Eugena Kumičića, koji se osobito istaknuo povijesnim romanima. Na prvoj stranici rukopisa njegova romana *Urota Zrinsko-Frankopanska* na dnu lijeve margine nalazi se autorova napomena o tisku ovoga rukopisa iz 1895. godine.

Po ovom mojem rukopisu izašla je „Urota Zrinsko-Frankopanska“ u jednom svesku od 531 str. Po ovom mojem rukopisu složili su ju slagari koncem god. 1895. Evgenij Kumičić

Rukopisne marginalije rimskih pisaca iz biblioteke *Zriniana*

U biblioteci *Zriniana* čuva se 78 knjiga s rukopisnim bilješkama, od kojih se devet s pouzdanošću povezuje s Nikolom Zrinskim. Njegovi zapisi nisu povezani samo s rimskim klasicima nego i s djelima pisanim na latinskome, mađarskome, hrvatskome i njemačkome jeziku. Time Zrinski potvrđuje raznolikost svojega obrazovanja i složeno kulturno okružje u kojem je djelovao. Od 33 knjiga rimskih autora u *Zriniani*, jedanaest sadrži marginalije, a u nekima se jasno prepoznaje rukopis Nikole Zrinskoga. Analiza tih bilježaka pokazuje kako se oblikovala komunikacija ranonovovjekovnoga čitatelja i antičkih tekstova nastalih gotovo dvije tisuće godina prije. Latinski jezik koji se od Cicerona i Horacija do 17. stoljeća u temelju nije mijenjao omogućio je da rimski pisci budu neposredni sugovornici Zrinskoga i njegova intelektualnog kruga. Marginalije se nalaze na rubovima stranica, u zaglavljima, među redcima ili pri dnu. Najčešće su pisane crnom tintom, a katkada i crvenom. Njihove su svrhe raznolike – od sažimanja sadržaja i naglašavanja ključnih pojmova, preko navođenja citata i upućivanja na druge autore do cjelovitih komentara oblikovanih u rečenicama.

Posebno se izdvaja primjer u antverpenskom izdanju Horacija iz 1557. godine (Horatius Flaccus emendatus, Christophorus Plantinus), gdje se bilješke s pouzdanošću povezuju sa Zrinskim, a one iznad stihova unose brojeve kako bi se olakšalo čitanje i razumijevanje latinske sintakse. Takav postupak potiče razmišljanje o tome kojim je jezikom Zrinski izražavao vlastito razumijevanje klasičnih tekstova. Rukopisne marginalije u rimskim klasicima iz *Zriniane* nisu tek slučajni znakovi na papiru, nego dragocjeno svjedočanstvo o tome kako su rimski autori čitani, tumačeni i vrednovani u ranome novom vijeku. One potvrđuju da je antička književnost bila trajna poveznica davne prošlosti i kulturnoga svijeta obitelji Zrinski.

C. Plinij Secundi Veronensis Historiae naturalis libri 37. aptissimis figuris exculi ab Alexandro Benedicto Ve. physico emendatis reddit / Caius Plinius Secundus. - [Impressus Venetiis : summa diligentia per Melchiorem Sessam, anno reconciliate nativitatis MDXIII die XX Augusti [1513]. - [11], CCXIX listova ; 4° (32 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 124.

Uz poglavlje *De natura salis et eius medicina* zapisane su brojne marginalije. Sol se u antičko doba smatrala ne samo osnovnom životnom namirnicom nego i važnim lijekom. Na marginama su istaknute bolesti i tegobe kod kojih se sol primjenjivala kao lijek: *stomacho inutilis* (štetna za želudac), *podagra* (giht), *serpentum morsus* (ugriz zmije), *scorpionum ictus* (ubod škorpiona) i *dolores dentium* (zubobolja).

Horatius Flacus emendatus.
 Seorsum extuse Theod. Pulmanni
 Craneburgii in eum Annotationes.
 Aldi Manutii Scholia et de metris
 Horatianis. M. Antonii Mureti Scholia.
 Ioannis Hartungi Annotationes.
 Index / Quintus Horatius Flaccus. -
 Antverpiae : ex officina Chrisploh.
 Plantini, 1557 [mense Februario]. -
 283, [2g str. ; 16° (13 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih
 knjiga, sign. BZ 354.

U ovome primjerku Horacijevih pjesama nalaze se marginalije zapisane rukom Nikole Zrinskoga. Iznad pojedinih riječi upisivao je brojeve kojima je označavao redosljed i metričku strukturu stihova. Tako je pratio ritam i oblik pjesme, što svjedoči o njegovu sustavnom zanimanju za pjesničku formu, a ne samo za sadržaj.

Marginalije na građi iz Zbirke zemljovida i atlasa

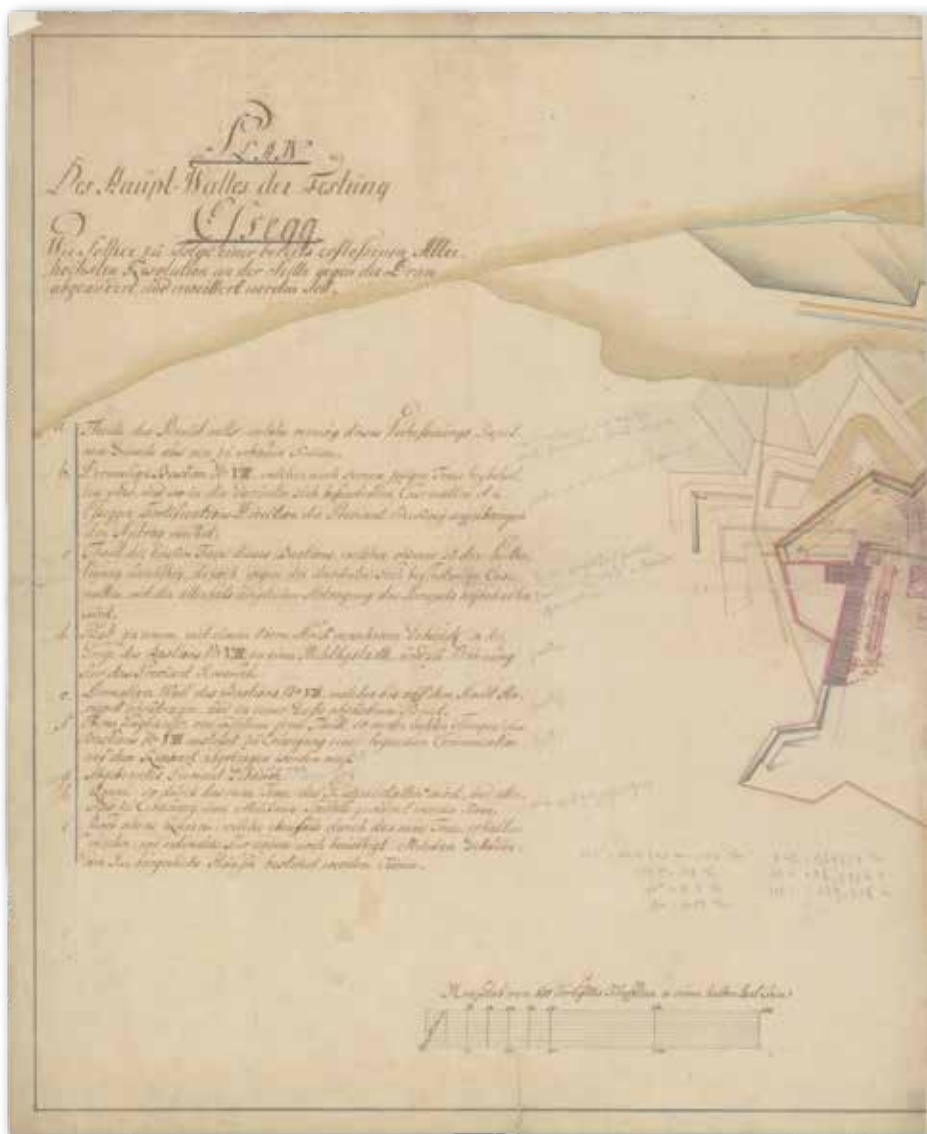
Tema marginalija na kartografskoj građi vrlo je rijetko zastupljena u znanstvenim i stručnim istraživanjima. Pojedini autori marginalijama smatraju i dodatke ili umjetničke ukrase na rubovima karata. Ipak, oni se prema definiciji ne mogu smatrati marginalijama kao bilješke autora ili vlasnika knjiga i rukopisa kojima se sadržaj određuje ili ispravlja, nego imaju ulogu umjetničkoga ukrašavanja, alegorijskoga tumačenja sadržaja pojedine karte, prijenosa političke poruke i sl.

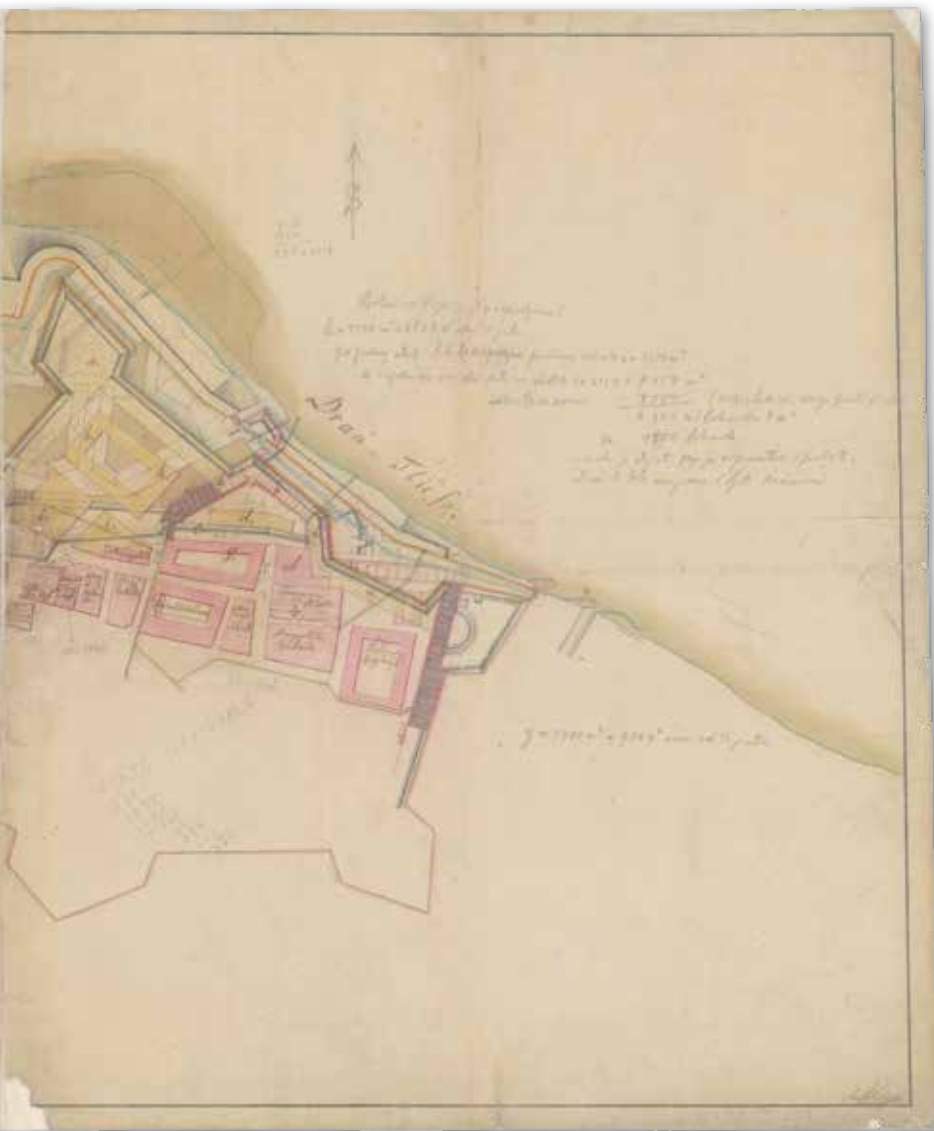
Radeći s kartografskom građom, s marginalijama se susrećemo na pojedinim primjercima rukopisnih planova i nacрта Tvrđe u Osijeku, gdje je vlasnik zbirke Radoslav Franjetić rukom bilježio napomene o nacrtu, određivao mjerilo te sadržaj i namjenu nacрта. Kod kartografske građe, osobito karata, rijetko se pojavljuju bilješke autora zbog posebnosti njihove izradbe i nabave. Češće ih nalazimo u atlasima, ponajprije školskim ili pomorskim, s obzirom na njihovu namjenu. Školski atlasi često su obilježeni potpisima bivših mladih vlasnika, a karte su često oštećene podcrtavanjima, bojenjem ili dječjim crtežima. Takvi zapisi ne smatraju se vrijednim marginalijama, nego oštećenjima. Pozitivan primjer predstavlja bilješka u pomorskom atlasu s podacima o tome tko je atlas koristio u plovidbi i tko mu je bio vlasnik. U starijim atlasima uz *ex libris*, najčešće privatnih knjižnica, redovito se pojavljuje i potpis vlasnika, a ponekad i poneka bilješka, no to nije česta pojava. Na starijim kartama na marginama ili na poledini često je upisana cijena prodaje iz antikvarijata, što također može predstavljati vrijedan podatak za inventarizaciju ili opis pojedine kartografske jedinice. S druge strane, u nabavi građe posebna se pozornost posvećuje tome da ona nije oštećena, a oštećenjem se smatra i pisanje ili šaranje olovkom na pojedinim listovima. Predstavljeno je nekoliko izložaka iz Zbirke zemljovida i atlasa na kojima su vidljive marginalije.

Plan des Haupt - Walles der Festung Essegg : wie solcher zu Folge einer bereits erflossenen aller höchsten resolution an der Seite gegen der Drau abgeändert und erweitert werden soll. - [Osijek, 1764.] - 1 plan : rukopis u bojama ; 96 x 60 cm.

NSK Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, sign. XI-SK-J-103.

Zbirka nacrti i planova osječke Tvrde bila je dio knjižnice građevinara, arheologa, konzervatora i pisca Radoslava Franjetića koji je živio i radio od kraja 19. do sredine 20. stoljeća. Franjetić je bio inspektor voda i šef Oblasnoga hidrotehničkog odjeljenja u Osijeku te tehnički izvjestitelj građevinskoga kotara u Đakovu. Kao građevinski stručnjak bavio se uređenjem i regulacijom rijeka te izrađivao stručne razradbe za veće slavonske gradove radi očuvanja njihove urbanističke cjeline. Na pojedinim nacrtima vidljive su nje-

gove rukopisne bilješke, primjerice tumačenja nacrtu, mjerila ili proračuna.

Na planu glavnoga obrambenog zida osječke tvrđave iz sredine 18. stoljeća sačuvane su Franjetićeve rukopisne bilješke koje se odnose na mogućnost gradnje bolnice na mjestu tadašnjega nogometnog igrališta. Bilješke ispisane grafitnom olovkom raspoređene su prema nacrtu, pri čemu neke služe kao legende koje označuju o kojoj je građevini riječ ili kada je podignuta, a druge sadrže proračune i njihova tumačenja, primjerice napomenu o gradnji bolnice.

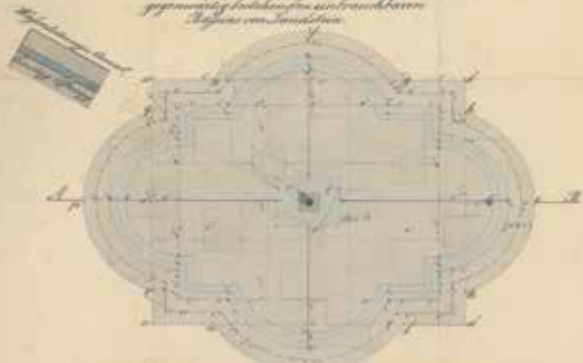
*Bolnica koja nije izgrađena.
... imala je stajati gdje je
nogometno igralište. Zimi bi bila
neugodna (ljeti komarice).*

K. W. Seidung Glegg

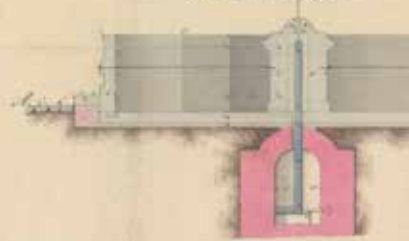
PROJECTS-PLAN *Sitt A*

über die in Folge haben k. k. General Joseph Percival's Accorps von 26ten Mai 1811, 183271 beschriebene
steinerne Kuppeln aus Kalkmergel die allen ganz angevollstet und nicht mehr haltbaren 1ten steinerne
Tulange Beschloßere

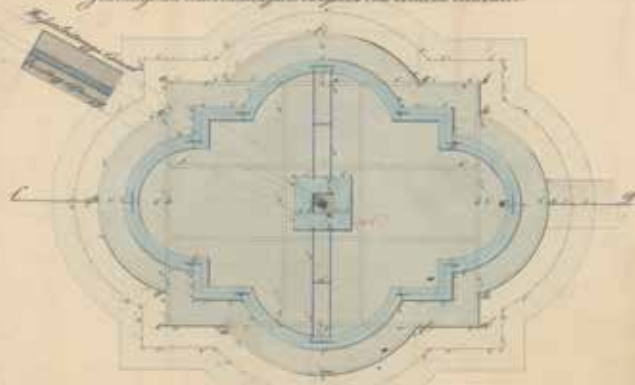
Grundriß der
gegenwärtig bestehenden unbrauchbaren
Kuppeln von Sittung

Profil der alten Kuppeln

Grundriß der neu beschriebenen Kuppeln von selbigen Bauwerk

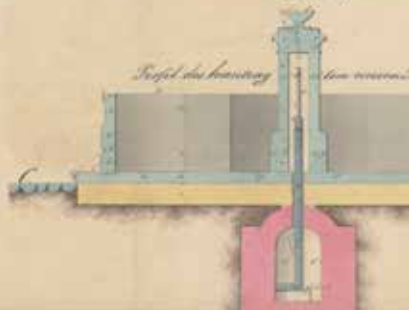
Querschnitt der beschriebenen Kuppeln

Abstand für die Grundriß, Profil und S.

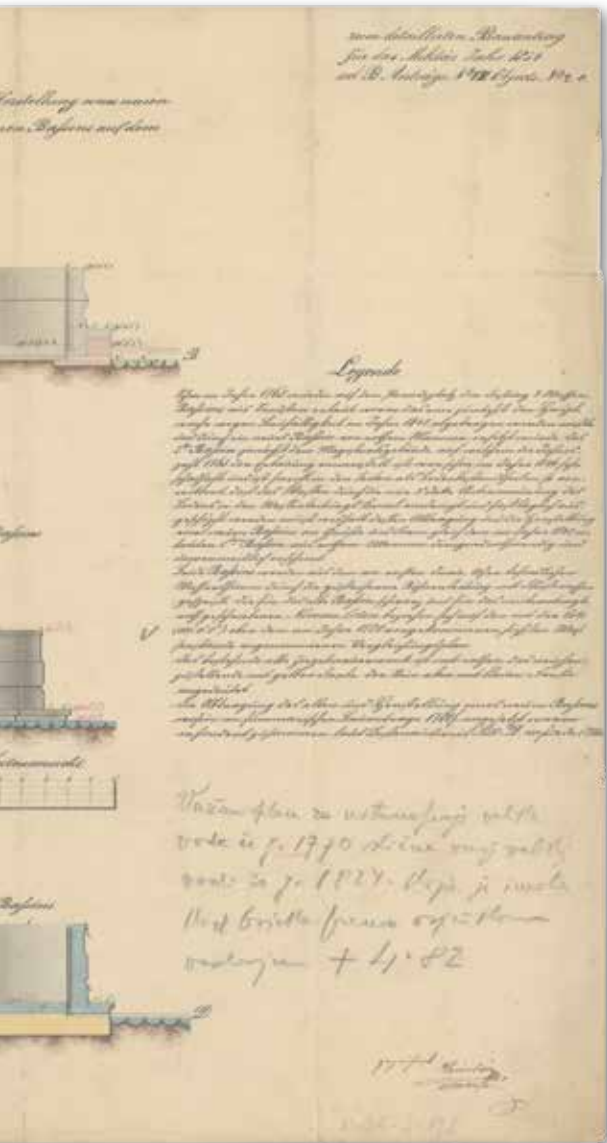
2. P. H. K.

Profil der Kuppeln

K. W. General Percival
Glegg am 1ten März 1811, 183271

[Handwritten signature]

K. K. Festung Essegg. Projects Plan Litt. A. über die
zu Folge hohen K.K. General Genie Directions... /
Kimlein. - Essegg, 1854. - 1 nacrt : rukopis u bojama ;
66 x 46 cm.

NSK Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, sign. XI-
SK-J-128.

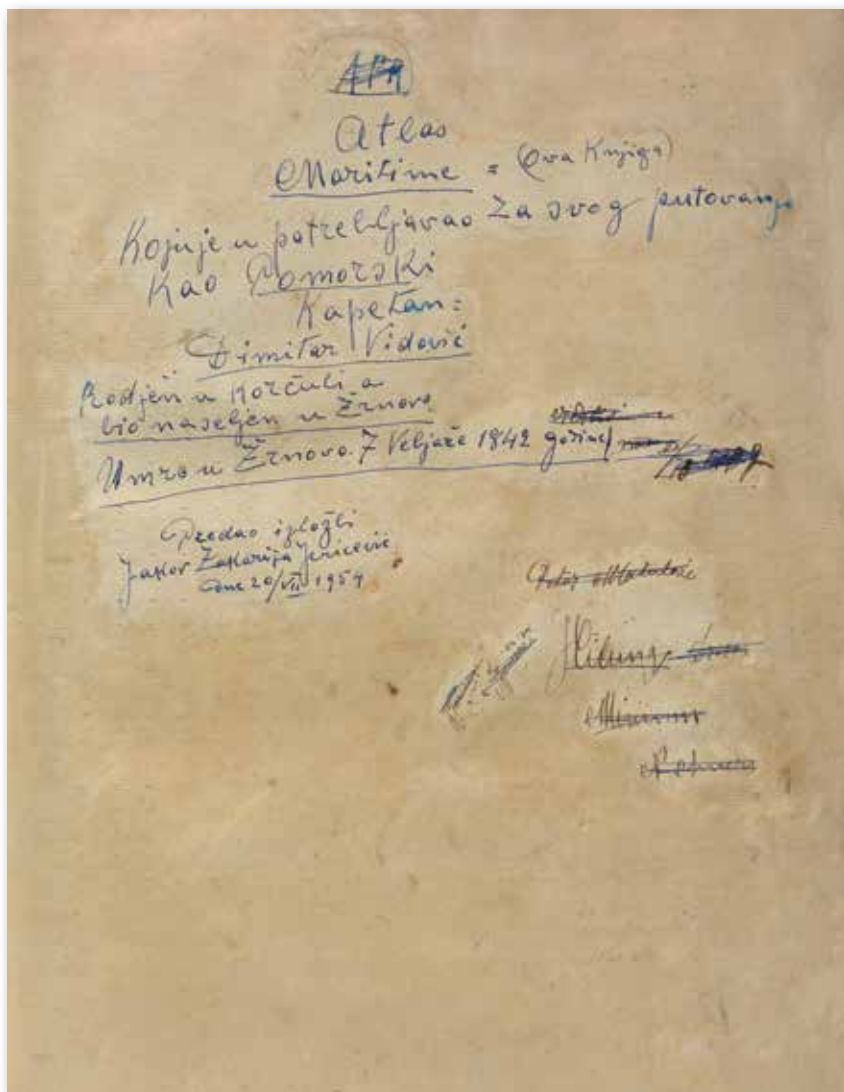
Drugi primjer iz iste zbirke jest projektni plan fontane
na osječkoj Tvrdi iz sredine 19. stoljeća. U donjem desnom
dijelu plana nalazi se rukopisna bilješka ispisana olovkom
koja objašnjava prikaz na nacrtu.

*Važan plan za ustanovljenje velike vode iz g. 1770. slične
ovoj velikoj vodi iz g. 1924. koja je imala nečitko prema
osječkom vodomjeru + 4.82.*

Atlas maritime / [Joseph Roux ; Jacques Nicolas Bellin] ; gravé Antoine Fiori. - A Gènes : Chez Yves Gravier Libraire, 1798. - 1 atlas, 22 pomorske karte na 44 lista : bakrorez ; 36 x 61 cm.

NSK Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, sign. A-I-S18-32.

Prema rukopisnoj bilješci na prvoj stranici pomorskoga atlasa velikih dimenzija, tiskanoga krajem 18. stoljeća, doznaju se podatci o njegovu podrijetlu. Iako nije poznato tko je autor bilješke u kojoj je dio teksta prekriven, iz nje je vidljivo da je atlas pripadao pomorskomu kapetanu Dimitru Vidoviću, koji je rođen u Korčuli, a živio i umro u Žrnovu 7. veljače 1842. godine. Zabilježeno je i da je atlas 1954. za izlaganje na izložbi predao Jakov Zakarija Jeričević koji je rođen 1886. godine.

Marginalije na građi iz Zbirke muzikalija i audiomaterijala

Primarne marginalije na izvornoj glazbenoj građi odnose se na bilješke, napomene ili oznake unesene na marginama partitura koje obično upisuje skladatelj tijekom procesa skladanja ili prilikom prijepisa djela. Sekundarne marginalije upisivali su izvođači, osobito dirigenti, kako bi tijekom izvedbe dodali objašnjenja uz interpretaciju. Razlika između primarnih i sekundarnih bilježaka, osobito izvođačkih uputa, mijenja se usporedno s razvojem glazbe. U partiturama sa suvremenom notacijom oslabljuje nekadašnji tradicionalni odnos skladatelja i izvođača, a izvođači sve češće sudjeluju u stvaralačkome procesu jer se od njih traže nadopune, donošenje odluka i izvedbeni postupci.

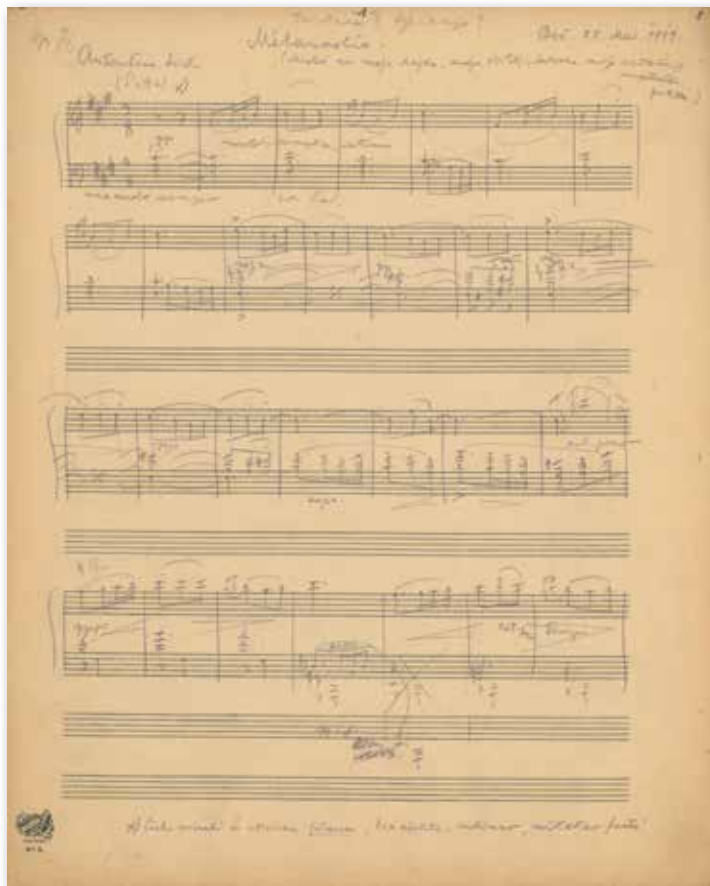
Istraživanje rukopisnih partitura hrvatskih skladatelja iz fonda Zbirke muzikalija i audiomaterijala otkriva znatan broj marginalija. Veći dio skladbi čine partiture nastale od druge polovice 19. stoljeća do danas. Prema navedenoj podjeli nalazimo primarne i sekundarne marginalije koje donose vrijedne podatke, a ovdje su prikazani samo neki primjeri zabilježeni na glazbenoj građi. Najčešće su bilješke oznake vlasništva partiture, potom *tehničke* marginalije, odnosno napomene koje je skladatelj, a poslije i dirigent, unosio u partituru radi izvedbe, zatim zapisi o razlozima nastanka djela (posvete) te marginalije povezane s osobnim podacima o skladateljima.

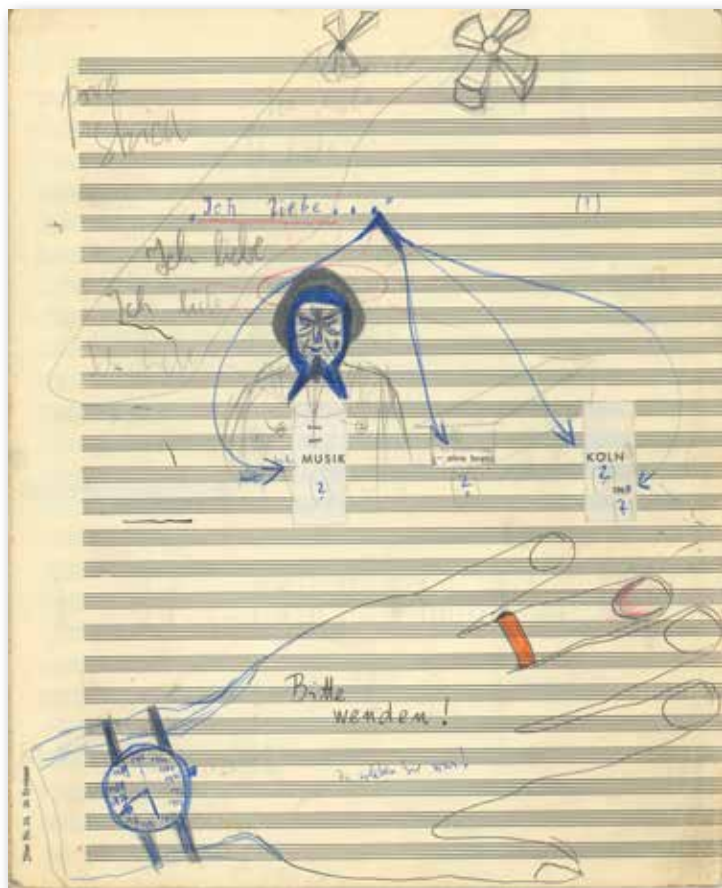
Marginalije u glazbenim izvorima više su od običnoga šaranja na marginama. One pružaju uvid u skladateljske postupke i tehnike izvođenja te pridonose boljem razumijevanju glazbene povijesti, izvedbene prakse i procesa skladanja. Iako su smještene na rubovima, s obzirom na značenje nisu rubne, već otkrivaju jedinstven uvid u svijet glazbenika i odnos izvođača prema izvedbi i razumijevanju glazbe.

Melancolie : [op. 76] / Blagoje Bersa. - 4 str. ; 35 x 26.

NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Bersa 62.

U partiturama nije rijetkost naći podatke koji otkrivaju skladateljsko nadahnuće ili emocionalno stanje u trenutku stvaranja. Na početku skladbe *Mélancolie*, što i naslov nagovješćuje, hrvatski skladatelj Blagoje Bersa zapisao je da ju je skladao „misleć na moju majku, moju obitelj, žalosne moje sadašnje umjetničke prilike“. Taj je zapis dragocjen jer se 1919., u godini nastanka pjesme za solo glas, Bersa vratio iz Beča u kojem je živio i stvarao punih šesnaest godina. U Zagrebu je bez stalnoga zaposlenja i doma proveo posljednje razdoblje života obilježeno melankolijom i zdravstvenim teškoćama sve do smrti.

Ich liebe : prva skica / Musik Silvio Foretić. - 1969. - 1 partitura ([26] str.) ; 34 cm.

NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Foretić 1.

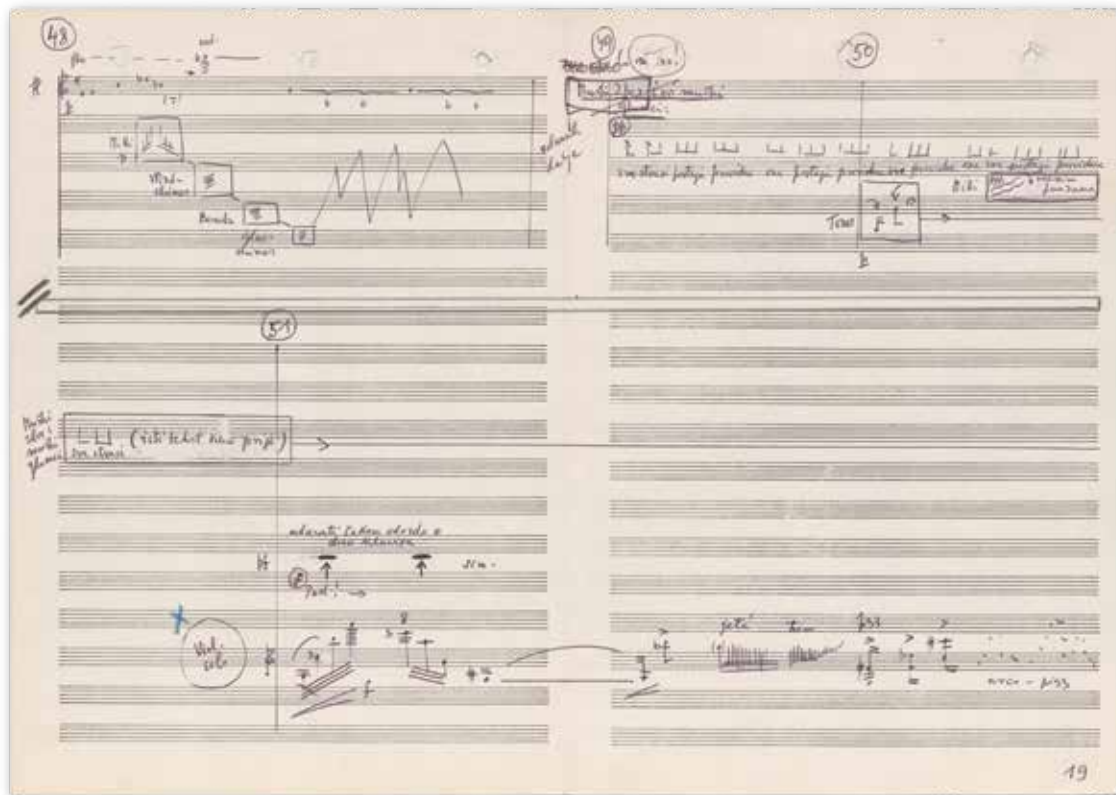
Kao jedan od skladatelja koji je u glazbi isticao humor i ironiju posebno se izdvaja Silvio Foretić. U njegovu se opusu često pojavljuju djela elektroakustične glazbe, a koristio je i verbalne te grafičke partiture kako bi jasnije opisao načine izvedbe. Sklonost izražavanju humora očitovala se i u bilješkama na marginama partitura, gdje je često unosio ironične komentare. U partituri skladbe *Ich liebe!!* zapisao je napomenu: „Bitte wenden! Du erleben Sie was!“ („Molim, okreni! Doživjet ćeš nešto“), zatim je izvođača i publiku pozivao na strpljenje jer se skladba bližila kraju, a na završetku je zatečenim tonom zapisao kako mu je žao što je skladba već gotova („Finis operis, schon? Oh, schade“). Osim tekstualnih bilježaka, Foretić je na partiture često unosio crteže glava, ruku ili instrumenata, dajući im pritom dodatnu izražajnost svojestvenu njegovu osebujnom stvaralaštvu.

**Partitura za skladbu *Trio za violinu, vcello i klavir*, 1962. – 1963.,
Trio za violinu, vcello i klavir / Miroslav Miletić. - 1962-1963. - 1 partitura (15 str.) ; 35 cm + 2
instrumentalne dionice ([4], [4] str.)**

NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Miletić 23

Tehničke marginalije, odnosno bilješke o izvedbama, prisutne su u gotovo svim partiturama. Glazbeni pedagog, skladatelj i violist Miroslav Miletić davao je gudačima posebne upute za izvođenje pizzicata – *no-kat pokraj žice nasloniti*, a potom svirati *pri svakoj izvedbi drukčije, bez dogovora!*

Diana nemorensis : impromptu / Branimir Sakač. - 1969. - 1 partitura (35 str.) ; 30 x 42 cm.

NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Sakač 20.

U nekim partiturama, osobito onima suvremenije glazbe, nalaze se opsežne grafičke i verbalne upute, što nije neobično za skladbe koje se ne mogu zapisati tradicionalnom notacijom. Hrvatski skladatelj Branimir Sakač u bilježkama je partiture ostavljao upute pijanistu da *udari šakom odozdo po dnu klavira* ili *vrhom prsta udari po poklopcu*, a gudačima da *olovka ostaje na žicama*.

Marginalije na građi iz Grafičke zbirke

Među građom koju čuvaju zbirke građe posebne vrste NSK, građa Grafičke zbirke zasigurno je jedinstvena kada je riječ o marginalijama. U umjetničkim se djelima ne ostvaruje uobičajeni odnos sadržaja i čitatelja, odnosno korisnika, iz kojega bi nastajale rukopisne bilješke, pa se stoga o marginalijama ne može govoriti u izvornome smislu riječi. Likovna umjetnost najčešće nije namijenjena učestaloj uporabi, nego joj je svrha pobuditi dojam kod gledatelja. Zbog poštovanja i vrijednosti djela korisnici ili vlasnici rijetko su unosili osobne tragove na crteže, grafike ili fotografije. Iznimku čine kratki potpisi koji upućuju na vlasništvo, a obično se nalaze na stražnjoj strani djela i ne dolaze u izravnu vezu s prikazom.

Znatno češće marginalije svjedoče o odnosu djela i njegova autora, a sačuvane su na djelima slobodnije- ga izraza poput karikatura, crteža i sl. Autori su ih bilježili s namjerom da pojasne što ili tko je prikazan, dok crteži u obliku skica, nacрта i drugoga pripremnog materijala često sadržavaju bilješke i upute za izradbu. Te su bilješke i upute bile namijenjene privatnoj uporabi ili ograničenomu broju korisnika, i to samo za praktične svrhe. Autor je djela bilješkama želio tiskaru ili majstoru prenijeti upute koje su mu mogle poslužiti u izradbi konačne inačice. Uz navedenu građu, u zbirci se čuvaju i razglednice koje na rubovima često sadrže objašnjenja onoga što je prikazano na slici. Marginalije na razglednicama najsličnije su ovoj pojavi, a sačuvani su primjerci u kojima je pošiljatelj dodao rukopisne bilješke uz fotografiju kako bi prenio poruku primatelju. Tako se služio ne samo tekstom nego i slikom, objašnjavajući što ona prikazuje i uspostavljajući odnos sadržaja s dvama korisnicima – pošiljateljem i primateljem.

[Električni štednjak] / Franjo Maixner. - 1 crtež : tuš, olovka u boji, olovka ; prikaz: 119 x 158 mm, list: 212 x 339 mm.

NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. B-AH-I-10/91.

Autor je crteža hrvatski ilustrator i karikaturist Franjo Maixner, najpoznatiji kao autor satiričnoga stripa *Bobi i Rudi*. Crtež prikazuje skicu za reklamu električnoga štednjaka u kojoj se razgovorom gosta i kuhara ističu njegove prednosti. U narančastome kvadratu Maixner je naveo opis sadržaja koji bi u njemu trebao biti prikazan, dok se na desnoj strani nalazi kratka rukopisna bilješka grafitnom olovkom s napomenom o mogućoj izmjeni crteža, namijenjenoj naručitelju reklame ili tiskari.

Mjesto kuhara eventualno gostioničar.

Nikica Thaler, Iveković, Ferdo Kovačević, Taborski, Menci / M. Cl. C. [Menci Klement Crnčić]. - [S. l.], [oko 1905.]. - 1 crtež : akvarel, tuš, pero ; 275 x 385 mm.

NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZAH 2989 crn 27.

Autor crteža izvedenoga tehnikom akvarela jest hrvatski slikar i grafičar Menci Klement Crnčić, koji je stvarao krajem 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća. Bio je prvi školovani hrvatski grafičar i jedan od začetnika osnivanja Grafičke zbirke NSK. Na crtežu su prikazani Crnčićevi suvremenici i prijatelji, i to Nikica Thaler, slikari Oton Iveković i Ferdo Kovačević te Crnčić, što doznajemo iz rukopisnih bilježaka grafitnom olovkom na marginama. Pretpostavlja se da ih je Crnčić dopisao kako bi označio osobe na prikazu, što potvrđuju portreti.

Nikica Thaler, Iveković, Ferdo Kovačević, Taborski, M. Cl C., Menci

[Muhamedova grobnica u Medini] / Johann Bernhard Fischer von Erlach. - [prije 1712]. - 1 crtež : olovka, lavirani tuš, tuš ; 233 x 467 mm.

NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. A-AS-VII-6/8.

Grafička zbirka čuva i najveću zbirku crteža carskoga arhitekta Johanna Bernarda Fischera von Erlacha, koji je stvarao na bečkome dvoru krajem 17. i u ranome 18. stoljeću. Crtež koji je poslužio kao predložak za kasniji bakropis prikazuje grobnicu proroka Muhameda u Medini te je dio kompendija pod naslovom *Nacrt povijesne arhitekture*. Ispod prikaza svetišta nalazi se rukopisni tekst na njemačkome jeziku pisan goticom, u kojem se opisuje sadržaj crteža, ali je naknadno precrtan. Ispod toga nalazi se teško čitljiv zapis koji vjerojatno ispravlja pogreške u gornjem tekstu, a oboje je najvjerojatnije nastalo rukom autora crteža.

Sarajevo : Quai Parthie. - Sarajevo : Simon Kattan Papierhandlung, [1905.]. - 1 razglednica : svjetlotisak ; 14 x 9 cm.

NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZ 193/1961.

U zbirci se čuva velik broj starih razglednica, a na najranijima, tiskanima nakon 1870. godine, još nije bio predviđen prostor za pisanje poruke primatelju. Poruke su se zbog toga najčešće ispisivale ispod slike ili na marginama prednje strane, dok je stražnja strana bila namijenjena jedino upisu podataka primatelja. Jedan takav primjerak koji je iz Sarajeva putovao u veljači 1905. godine, osim rukopisne poruke, sadrži i bilješke pošiljatelja razglednice kojima se osvrće na prikazane zgrade.

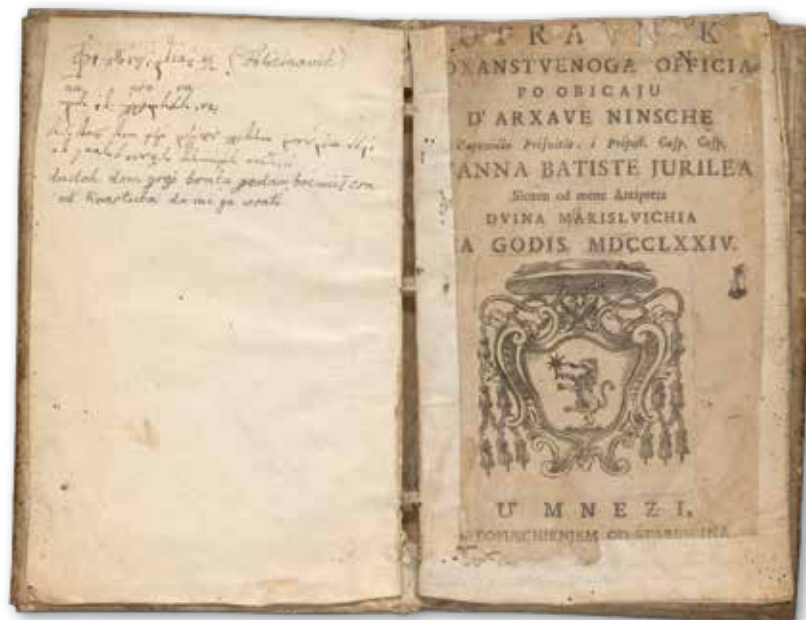
broj 17. Židovski hram. Nemojte se ljutiti što toliko pišem. Vis a vis ove kuće stanujem.

Marginalije kao povijesni izvor

Jedna od vrijednosti marginalija za suvremenu povijesnu znanost jest ta da one, osim što su kulturna pojava, predstavljaju i važan povijesni izvor – svojevrsan metapodatak o rukopisu, knjizi ili sličnoj građi, često otkrivajući dragocjene podatke o nekadašnjim vlasnicima i podrijetlu građe. Tekstualni komentari, objašnjenja i zapažanja nekadašnjih čitatelja na starijoj tiskanoj ili rukopisnoj građi iznimno su vrijedan izvor za razumijevanje mentaliteta malih ljudi, njihovih mišljenja i emocija. Pomažu nam razumjeti odjek i doživljaj djela u vremenu i prostoru.

Uz tzv. *male povijesti* koje otkrivaju duhovnu vrijednost i odnos čitatelja prema građi, marginalije nerijetko sadrže i popratne bilješke koje nisu izravno povezane sa sadržajem, ali zbog podataka koje sadrže postaju vrijedan povijesni izvor, često i svojevrsne kratke kronike. To se osobito odnosi na marginalije čiji su autori znamenite ili manje poznate osobe, a koje se nalaze na građi koja je bila u njihovu vlasništvu. Iz njih doznajemo podatke o značajnim događajima na koje se autor marginalije osvrnuo, a još češće one postaju izvrstan izvor biografskih podataka jer otkrivaju autorov privatni život i njegovo djelovanje. Različite vrste marginalija na raznovrsnoj povijesnoj građi koja obuhvaća različita područja znanosti i umjetnosti postaju izvor za proučavanje povijesti razvoja znanosti i njezina istraživanja te često služe kao sredstvo za tumačenje umjetničkih djela i izvor za proučavanje povijesti jezika.

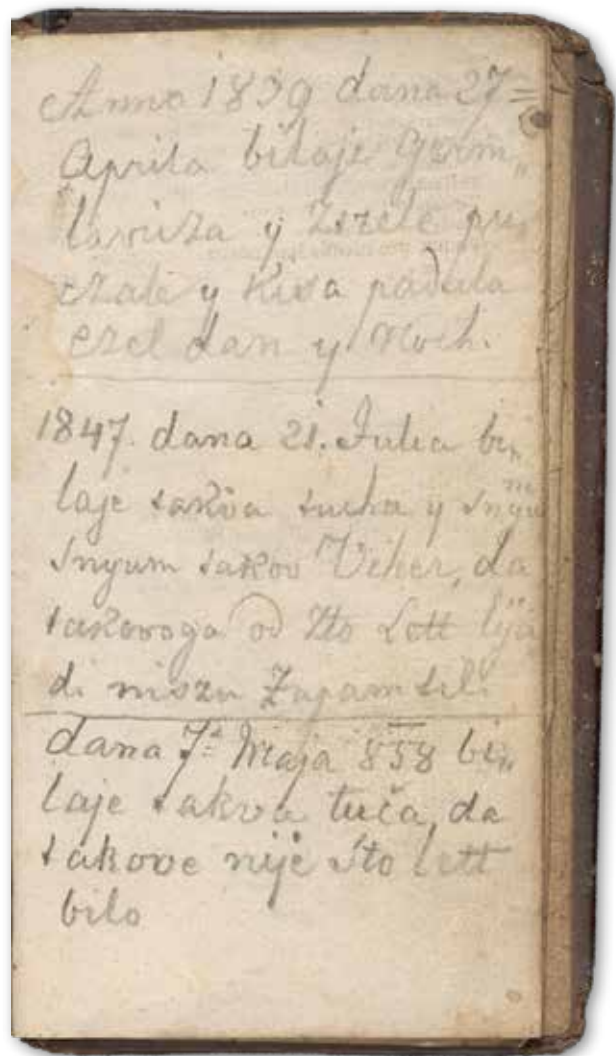
Osim tekstualnih marginalija, koje su češće i s mnoštvom informacija, povijesni izvor mogu biti i marginalni crteži. Oni se ponajprije odnose na prikaze predmeta iz čitateljeva okružja, a time postaju dragocjen izvor za rekonstrukciju njihova izgleda. Crteži također svjedoče o zanimanjima i zaokupljenostima čitatelja te njegovu likovnom umijeću, osobito kada je riječ o znamenitome autoru marginalije.

Opravnik boxanstvenoga officia po obicaju Darxave Ninsche : zapovidiu prisvitlo. i poripost. gosp. gosp. Ivanna Batiste Jurilea / sloxen od mene arcipreta Dvina Marislulichia za godis. MDCCLXXIV. - Dopuschienjem od Starescina U' Mnezi : [s. n., 1774]. - 30 str. ; 8° (19 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-8°-147.

Na predlistu knjige koja je tijekom 18. stoljeća, a vjerojatno i poslije, služila kao pastoralni priručnik svećenstvu, nalazi se rukopisna bilješka, najvjerojatnije svećenika koji ju je koristio, a koja nije povezana sa sadržajem knjige. Napisana je tintom na bosančici, hrvatskoj inačici ćirilice, dok je uz nju grafitnom olovkom dodana transkripcija na latinici. Tu je transkripciju možda nakon što je knjiga izgubila svoju izvornu svrhu ostavio neki istraživač ili knjižničar. Latinične bilješke otkrivaju vjerojatno imena svećenika Filicinovića i Grge Brnića iz ranoga 19. stoljeća kao i zabilješku o posudbi vina uz molbu za povrat, u kojoj se spominju tradicionalne mjere za vino – bocuniš i kvartić, odnosno kvartuč.

Officium Rakocianum in quo continentur exercitia ordinaria hominis Christiani, dd. Sodalibus sub titulo Beatae Virginis Mariae ab Angelo Salutatae, in Caesareo regioque Societatis Jesu Collegio Zagrabiae congregatis pro xenio oblatum. / Mihovil Szorsa. - Zagrabiae : [s. n.], MDCCLXXII [1772]. - [22], 402 str. : ilustr., tiskano dvostupačno ; 16° (14 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-16°-181.

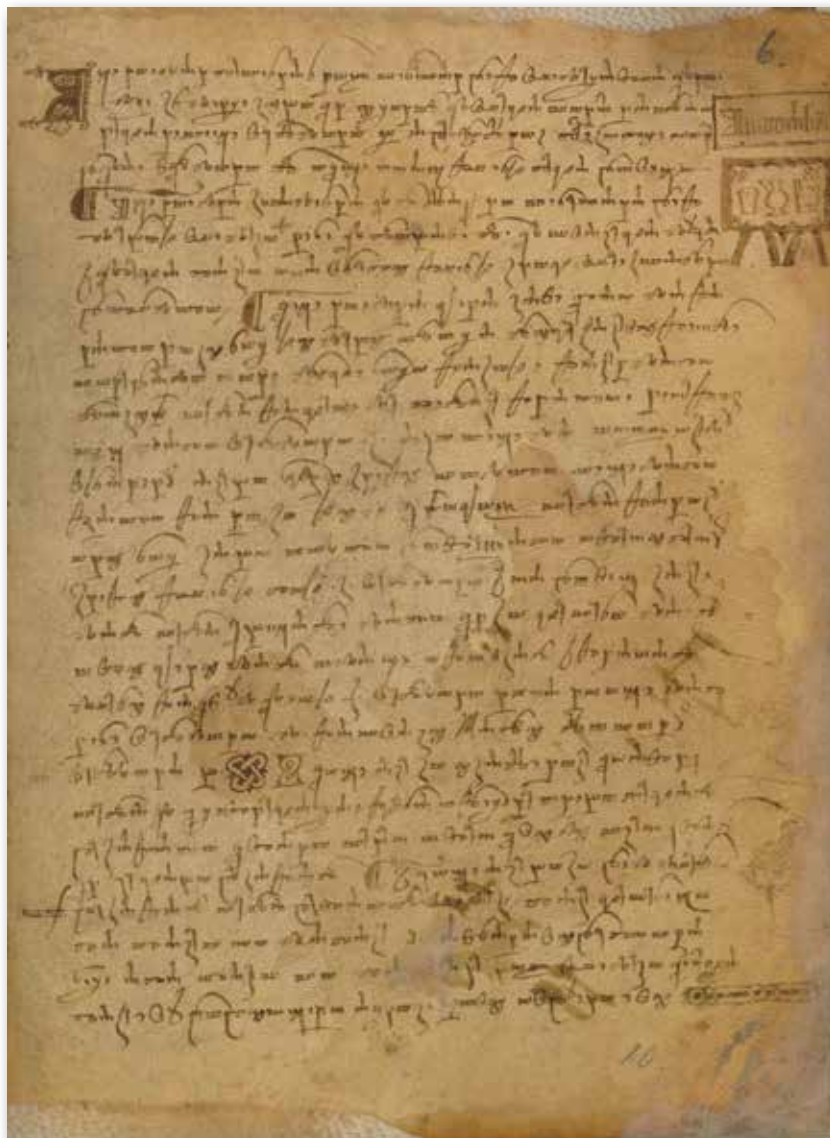
Većinu praznih stranica knjige koju je svećenik koristio kao pastoralni priručnik ispunio je njezin vlasnik tijekom 19. stoljeća rukopisnim bilješkama. Riječ je o svojevrsnoj kronici koja donosi podatke o meteorološkim pojavama i nepogodama poput udara gromova, obilnih kiša i tuče. Takve bilješke dragocjen su povijesni izvor za obnovu slike života običnih ljudi i ekohistorijska istraživanja određenoga područja.

dana 7 maja 858 bila je takva tuča da takove nije sto let bilo

**Vinodolski zakon. - Početak
16. st. - 14 listova ; 26 x 18
cm.**

**NSK Zagreb, Zbirka rukopisa
i starih knjiga, sign. R 4080.**

Rukopisni prijepis *Vinodolskoga zakona* početkom 16. stoljeća obiluje brojnim crtežima, od kojih pojedini mogu poslužiti kao vrijedan izvor za proučavanje materijalne kulture razdoblja u kojem je nastao. Na jednoj od stranica, uz propis koji se odnosi na krčmarsku djelatnost, u margini je nacrtan mali stol na kojem su prikazani drveni kablčić, vrč i čaša, a iznad crteža glagoljičnim je pismom ispisana riječ *oštarija* (krčma). Smatra se da svi predmeti prikazani na crtežu odgovaraju onima koji su se doista koristili od kasnoga srednjeg do ranoga novog vijeka pa crtež, premda stiliziran, dobro odgovara istovrsnim predmetima sačuvanima do danas.

Marginalije s knjižničarskoga stajališta

U razdoblju kada su knjige bile rijetke i dostupne samo povlaštenima, bilješke se nisu samo dopuštale nego i cijenile. Sloboda bilježenja smatrala se povlasticom vlasništva. Posebnu su vrijednost imale marginalije poznatih znanstvenika i pisaca koje su i danas tražene u antikvarijatima. Širenjem pismenosti i razvojem javnih knjižnica pisanje u knjigama postalo je nepoželjno. Kako bi se očuvala građa, javne su knjižnice zabranile bilježenje i postupno se razvio kult čiste knjige. Time su čitatelji izgubili jedno od najvažnijih sredstava dijaloga s autorom, mogućnost bilježenja u knjigama.

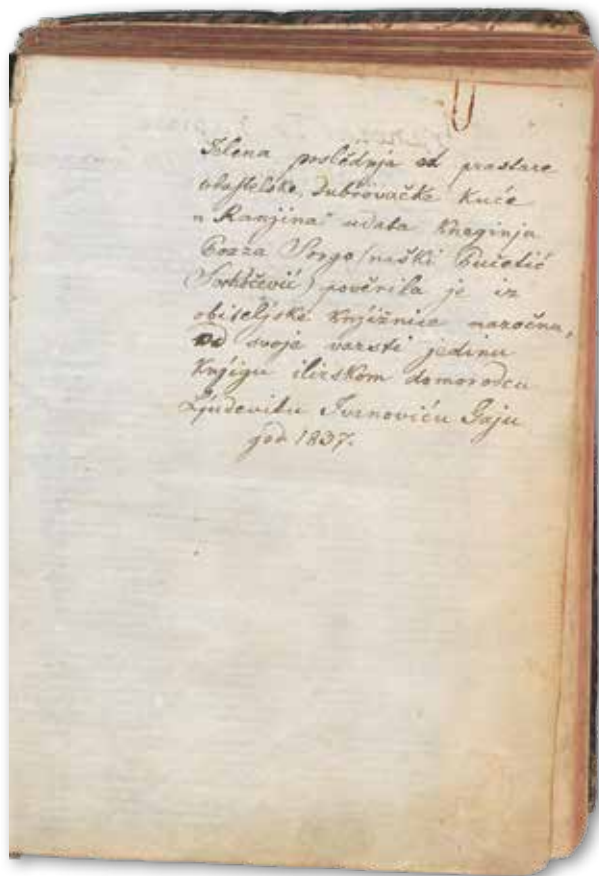
Iako knjižničarska struka smatra da je ostavljanje bilo kakvih rukopisnih bilježaka i označivanje sadržaja na građi koju čuvaju knjižnice strogo zabranjeno i kažnjava se, postoje i blaži pristupi. To se osobito odnosi na stariju i vrijednu knjižničnu građu te građu koja je u knjižnice dospjela kao dio ostavština znamenitih osoba. Rukopisne bilješke, ex librisi, posvete i otisci pečata nekadašnjih vlasnika dragocjen su izvor za utvrđivanje podrijetla pojedine knjige koja je tijekom stoljeća promijenila brojne vlasnike. Katkad bilješke mogu pružiti i podatke o zbirci ili knjižnici, što omogućuje rasvjetljavanje njezine povijesti. S razvojem knjižničarske znanosti od 19. stoljeća započinje sustavnije bilježenje, obrada i predstavljanje marginalija na knjižničnoj građi, a taj se razvoj sve snažnije razvija uporabom suvremene tehnologije i digitalizacijom. Najbolji su primjer knjižnični katalozi u kojima se sve češće u napomenama o pojedinačnome primjerku navode i podatci o marginalijama, ponekad samo kao opća napomena o njihovu postojanju, a ponekad i s dodatnim pojedinostima. U inozemstvu su razvijeni brojni programi posvećeni bilježenju, transkripciji, prevodenju i predstavljanju marginalija na knjižničnoj građi kako bi se njihovo proučavanje učinio jednostavnijim i dostupnijim. Sve se češće izrađuju i digitalne zbirke marginalija, čime se povećava ne samo dostupnost izvora nego i svijest o važnosti tih zapisa. Takvi projekti obično nastaju u suradnji knjižnica i posebnih zbiraka, a u njih se nerijetko uključuju i volonteri koji prepisuju digitalizirane bilješke.

Pjesni raslike Dinka Ragnine, vlastelina dubrovačkoga : u koih on kaxe sve scto se sgodimu stvoriti kros gliubav, stoiceh u gradu latinskom, od Zangle. / Dinko Ranjina. - In Fiorenza : appresso i figl. di Lorenzo Torrentino, MDLXIII [1563]. - [12], 5-150, [151-164] listova : ilustr., portret autora ; 8° (22 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-8°-75.

Rukopisne bilješke na knjigama koje nisu povezane sa sadržajem često mogu biti vrijedan izvor za utvrđivanje njihove provenijencije, kao što pokazuje i primjer izdanja zbirke pjesama dubrovačkoga pjesnika Dinka Ranjine. Na naslovnoj je stranici zabilježeno ime kneginje Jelene Pozza Sorgo, koje se pojavljuje i u bilješci na predlistu knjige. U toj se bilješci navodi da je kneginja 1837. godine darovala knjigu Ljudevitu Gaju, a ona je poslije s Gajevom knjižnicom postala dijelom Zbirke rukopisa i starih knjiga, čime je pouzdano potvrđena povijest vlasništva knjige u NSK.

Jelena poslednja od prastare vlastelske dubrovačke kuće "Ranjina" udata kneginja Pozza Sorgo (naški Pučetić [i.e. Pucić] Sorkočević) poverila je iz obiteljske knjižnice nazočnu od svoje varsti jedinu knjigu ilirskom domorodcu Ljudevitu Ivanoviću Gaju god. 1837.

Marginalije s konzervatorskog-restauratorskoga stajališta

Konzervatori-restauratori često se susreću s marginalijama na građi koju štite. Nerijetko se na istome tekstu ili slici tijekom godina, desetljeća, pa i stoljeća prepoznaje više ruku koje su nešto dodale, ispravile ili dopunile crtežima. Suvremena konzervatorska misao povijesnu vrijednost kulturne baštine ravnopravno vrednuje s umjetničkom i znanstvenom, pri čemu marginalije jasno svjedoče o prošlim vremenima, vlasnicima i korisnicima određenoga predmeta. Proučavanjem marginalija otkrivaju se dragocjeni podatci o podrijetlu, ali i o povijesnoj važnosti predmeta uz koji se nalaze.

Primjer takve pojave vrijedna je tiskana *ljekaruša* s početka 18. stoljeća u kojoj su uz gotovo svaku prikazanu biljku nekadašnji vlasnici na marginama tintom dopisivali narodne (hrvatske) nazive. Zahvaljujući tim marginalijama, latinski tekst s višejezičnim nazivima biljaka poznatih u 16. stoljeću postao je neprocjenjiv izvor za istraživanje razvoja hrvatskoga botaničkog nazivlja. Stoga, iako konzervatori danas upućuju korisnike građe kojom skrbe da ne pišu po njoj, ne podcrtavaju tekstove niti na druge načine stvaraju nove marginalije, povijesne i već postojeće u postupcima zaštite brižljivo se čuvaju.

Kada građa s marginalijama zbog svojega stanja zahtijeva cjeloviti konzervatorsko-restauratorski zahvat, postupak se često mora prilagoditi upravo zbog prisutnosti različitih pisaćih, crtaćih ili tiskarskih tehnika. Tako nije rijetkost da se željezo-galna tinta stabilizira neutralizacijskim i kelacijskim postupcima, iako se pojavljuje tek povremeno u marginama tiskanoga teksta. Jednako tako, mokri postupci neutralizacije kiselina u papiru zamjenjuju se suhima kada su marginalije izvedene nekom od topivih tehnika. Čišćenje papira brisaćim sredstvima pritom će zaobići marginaliju ispisanu grafitnom olovkom kako se s prašinom ne bi uklonila i bilješka.

Odrediti kojim je materijalom i tehnikom marginalija izvedena, a potom pronaći najprimjereniji način njezine zaštite za buduće naraštaje, zahtijeva opsežna konzervatorska istraživanja, često u suradnji s kemičarima, fizičarima, povjesničarima i drugim stručnjacima. Zajedničkim naporima jasnije prepoznamo osobitosti i vrijednost marginalija te time pridonosimo očuvanju naše kulturne baštine.

Autor fotografija: Darko Čižmek

Missale Olomucense. - In urbe Nurberga : Georgius Stoechs ex Sulzpach, III Kal. Apr. [i. e. 30. III.] 1499. - 209 listova (nedostaju c7=XXIII, d1=XXV, u2-u9=CLIII-CLXI, x-z8=CLXIII-CLXXXVI, [1-8], B5=CXCIX, G1=CCXXXV, G2=CCXXXVI, G4=CCXXXVIII, G5=CCXXXIX, G7=CCXLI, G8=CCXLII, H-P8=CCLIII-CCCXXVI) ; 2°.

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-2°-8.

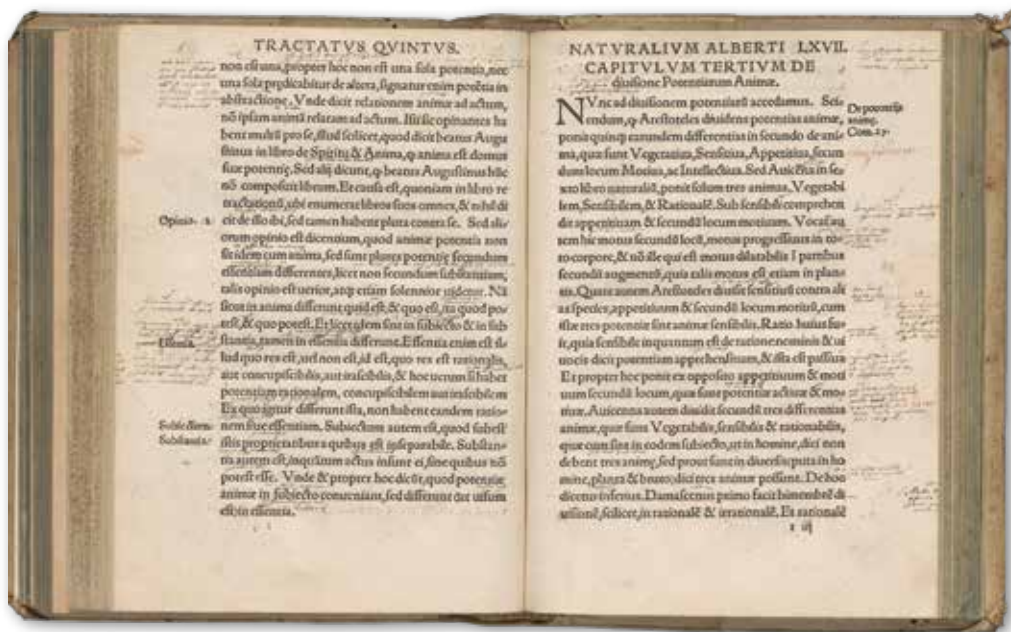
Misal tiskan za biskupiju češkoga grada Olomouca krajem 15. stoljeća zbog fizikalno-kemijskih i bioloških oštećenja podvrgnut je konzervatorsko-restauratorskim radovima. Budući da sadrži rukopisne bilješke tintom, bilo je potrebno prilagoditi postupak kako se ne bi ugrozilo njihovo očuvanje. Tijekom radova provedena je analiza ultraljubičastom fluorescencijom (UVF) kako bi se bez destruktivnih metoda utvrdio opseg oštećenja i sačuvale marginalije. Rezultat je konzervirana i restaurirana inkunabula s marginalijama koje svjedoče o jednome od povijesnih slojeva knjige.

Marginalije kao komunikacijsko sredstvo

Marginalije su često nastajale i iz društvenih ili emocionalnih razloga. U 19. i početkom 20. stoljeća čitanje je imalo obilježja društvene aktivnosti, pri čemu su čitatelji omiljene knjige ispunjavali bilješkama na marginama prije nego što bi ih darovali prijatelju. Te su bilješke znale sadržavati vlastite komentare na tekst, ali i osobne poruke upućene primatelju. Jedan od najpoznatijih autora marginalnih bilježaka Samuel Taylor Coleridge obilježavao je više primjeraka iste knjige na različite načine – za osobnu uporabu, kritičke osvrtne ili pripremu objave. Toliko je bio cijenjen kao komentator da su mu prijatelji rado posuđivali knjige kako bi ih obogatio vlastitim bilješkama i mišljenjima. Takva praksa društvenoga čitanja, u kojoj su marginalije služile kao sredstvo razmjene i dijaloga, tijekom 20. stoljeća postupno je nestala.

Ostavljanjem bilježaka uspostavlja se odnos ne samo autora i čitatelja nego i među čitateljima, što se može shvatiti kao oblik komunikacije, svojevrsan dijalog u marginama. Prijenos poruka marginalijama u određenim čitateljskim zajednicama u vremenu, a katkad i prostoru, imao je važnu ulogu u oblikovanju znanstvenih spoznaja i njihovu prenošenju budućim naraštajima.

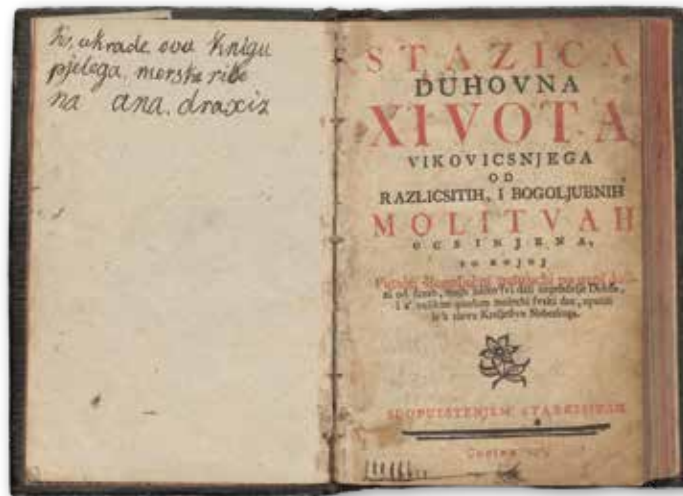
Osim što su pridonosile znanstvenoj komunikaciji, na građi se nerijetko uočavaju i tragovi bliži svakodnevnomu sporazumijevanju, nastali neplaniranim i nenamjernim zapisima. To je osobito vidljivo na građi korištenoj u čitaonicama, gdje je razgovor bio zabranjen ili strogo ograničen pa su čitatelji razmjenjivali poruke ostavljajući na marginama djela kratke bilješke, ne obraćajući pozornost na sadržaj teksta. Takve marginalije pomažu nam otkriti život čitatelja neovisan o sadržaju djela. Osim marginalija u kojima sudjeluje više čitatelja, česte su i one koje se nalaze na naslovnici te na prednjim i stražnjim stranicama knjiga. One sadržavaju kratke zapise namijenjene jednostavnomu obraćanju čitatelju ili korisniku djela. Ti zapisi vrlo su raznoliki, od šaljivih dosjetaka do opomena i kletava.

Alberti Magni philosophatum ducis aestimatissimi, philosophiae naturalis isagoge sive introductiones in libros Aristotelis, Physicorum, De coelo et mundo, De gene et corr., Meteororum, De anima. / Albertus Magnus. - [Argentorati : ex aedibus Hulderici Morhardi, mense Septembri, anno MDXX] [1520]. - [oko 150] str. ; : nepag., tip. sig. a-xiij ; 8° (21 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-65 Privez 6.

Filozofsko-teološko djelo Alberta Velikoga obrađuje prirodnu filozofiju, metafiziku, logiku i etiku, a njegova su djela bila temeljno štivo na sveučilištima i u redovničkim školama kasnoga srednjeg i ranonovovjekovnog razdoblja. Na marginama ovoga primjerka nalaze se rukopisne bilješke – napomene, sažetci i komentari svojstveni učenomu čitatelju 16. i 17. stoljeća. One su služile kao sredstvo komunikacije među čitateljima i učenicima, ali i kasnijim istraživačima, pomažući u snalaženju u složenome tekstu te nudeći nove uvide.

Stazica duhovna xivota vikovicsnjega od razlicisith i bogoljubnih molitvah ucsinjena : po kojoj putnici bogoljubni putujuchi po ovoi dolini od suzah mogu lahko svi dati [!] neprijatelje duhsse i s' velikim plodom molechi svaki dan uputiti se u slavu Kraljestva nebeskoga / [fr. Jerolim Lipovcsich iz Poxege]. - S dopusstenjem staresinah [S. l. : s. n.], 1767. - [20], 5-206 str. : ilustr., dvobojni tisak ; 8° (18 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIE-8°-103.

Knjige su nekada imale neprocjenjivu vrijednost pa nije bilo neuobičajeno da njihovi vlasnici u njih upisuju različita upozorenja, pa čak i kletve namijenjene onima koji bi ih pokušali otuđiti ili oštetiti. Jedna takva, danas pomalo duhovita i osebujna kletva, sačuvana je u molitveniku i priručniku za duhovni život iz 18. stoljeća. O važnosti knjige za vlasnicu svjedoči njezina rukopisna bilješka s potpisom na predlistu, a prema osobinama rukopisa brojnih bilježaka na praznim stranicama predlista i zalista moguće je da ih je zapisala osoba dječjega uzrasta.

Ko, ukrade ovu knjigu pojelega morske ribe na ana draxiz

Emocije marginalija

Proučavajući prošlost, nastojimo rekonstruirati materijalni i duhovni život različitih populacija i pojedinaca, a u tome emocije najčešće ostaju najskrivenije. Marginalije nam pomažu u istraživanju osjećaja čitatelja prema pročitanome sadržaju jer se iz njihovih kritika i komentara mogu prepoznati negativne i pozitivne reakcije. Bilješke uz znanstvena djela rjeđe svjedoče o osjećajima, ali i one katkada otkrivaju nezadovoljstvo ili oduševljenje istraživača i čitatelja koji ih je zapisao. Uz književna djela, osobito poeziju, marginalije znatno jasnije otkrivaju emocije čitatelja, bilo podcrtavanjem dijelova teksta ili njihovim prepisivanjem. Grafološka istraživanja rukopisa također mogu produbiti uvid u osobnost autora i njegov doživljaj sadržaja. No to se razabire već površnim promatranjem, o čemu jasno svjedoče razlike u veličini slova, urednosti zapisa kao i učestala podcrtavanja, precrtavanja i uokvirivanja dijelova teksta i bilježaka. Vjerojatno je dio marginalija nastao i iz dosade, što se osobito vidi u crtežima uz rubove teksta, često nepovezanim s njegovim sadržajem. Takvi crteži prikazuju šaljive likove kojima su autori pokušavali zabaviti sebe i buduće čitatelje.

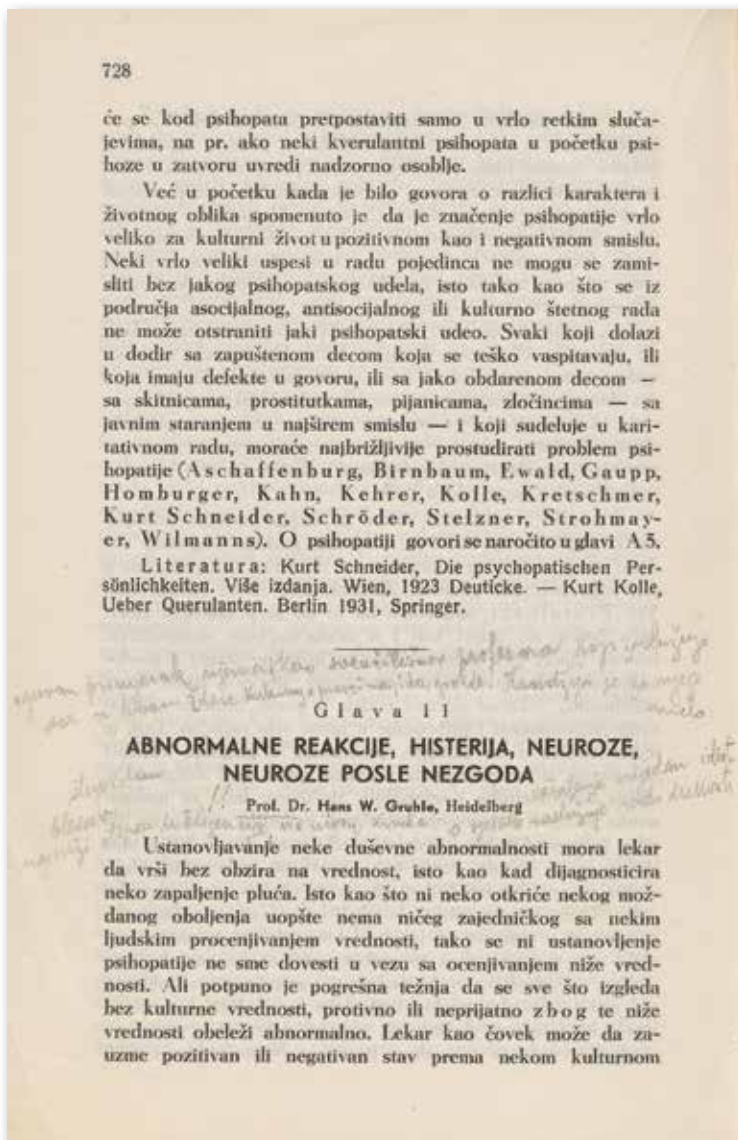
Rukopisne bilješke i crteži koji nisu povezani sa sadržajem djela uglavnom su tragovi osobne komunikacije čitatelja. Iz njih se mogu otkriti odnosi i osjećaji. Marginalije tako često pružaju podatke o emocijama povezanim s određenim događajem ili služe kao neposredan izvor o trenutnome duševnom stanju, svojevrsna anonimna autorova ispovijest u obliku kratke rukopisne poruke. U suvremenome razdoblju istu ulogu može imati i samo jedan znak ili simbol.

Udžbenik nervnih i duševnih bolesti / Wilhelm Weygandt [et al.]; preveo Kuzman Kekić. - Beograd : [Kuzman Kekić], 1937 - XXIX, 765 str. : ilustr. ; 8° (23 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-330.

Knjige i njihovi sadržaji često su izazivali snažna osjećanja čitatelja – od ushita i oduševljenja do nezadovoljstva i otvorenoga odbacivanja. Na jednoj stranici medicinskoga udžbenika sačuvan je jasan zapis nezadovoljstva jer je čitatelj pod utjecajem ogorčenja ostavio emotivnu i oštru bilješku popraćenu brojnim uvredama. Rukopisni zapis olovkom vjerojatno je bio upućen autoru.

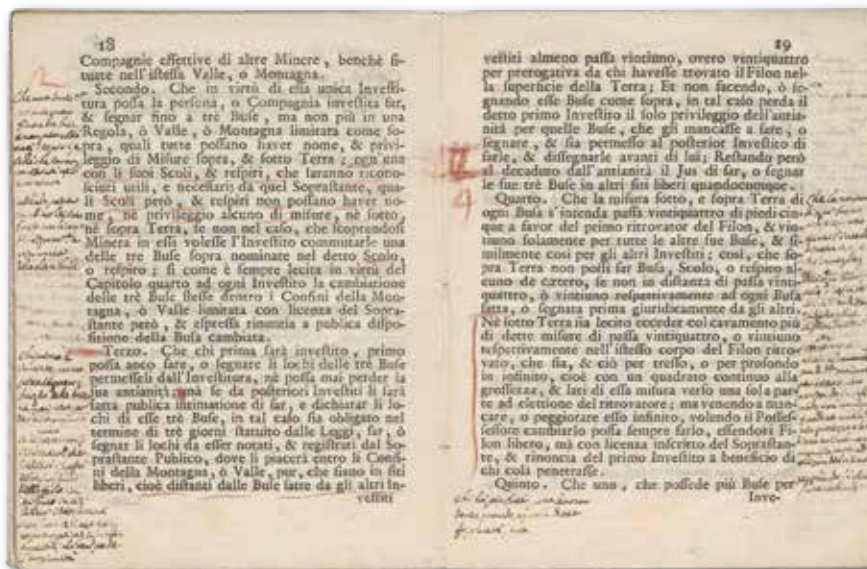
ogavan primjer njemačkoga sveučilišnog profesora koji zaslužuje da ni ... ždere kukuruza s prasićima i da grokće. stupidan blesav najniži stepen inteligencije na nivou krmka. sažaljenja vrijedan idiot, a vješala zaslužuje radi drskosti.

Marginalije kao pomoć u učenju

Bilježenje rukopisnih napomena uz tekst poznato je još od antičkih vremena, a njihova je svrha, ovisno o sadržaju i potrebama čitatelja, bila ponajprije povezana s učenjem. Povezivanje čitanja sa zapisivanjem vlastitih opažanja pokazalo se djelotvornim načinom za lakše i temeljitije usvajanje gradiva. Takvo zapisivanje usporava ritam čitanja i potiče čitateljevu samostalnost u odnosu na autora. Marginalije pritom omogućuju predviđanje, postavljanje pitanja, komentiranje, analizu autorovih misli te povezivanje i promišljanje pročitano. Osim toga, takva navika razvija kritičko mišljenje i omogućuje čitatelju dublje, svjesnije i osobnije razumijevanje složenih ideja.

To se ostvaruje raznovrsnim oblicima marginalija, od jednostavnih vodoravnih ili okomitih crta kojima se označuju važni dijelovi sadržaja, preko interpunkcijskih znakova i posebnih simbola, pa sve do prepisanih definicija, parafraza i sažetaka, a katkada i matematičkih zapisa. Iako se najčešće izravno odnose na tekst radi lakšega usvajanja znanja, marginalije se mogu povezivati i sa slikovnim prikazima. Kada čitatelj zapisuje ključne riječi iz sadržaja, one pritom dobivaju vizualni oblik koji pridonosi učinkovitijemu učenju i pamćenju. Nastava je pokazala da bilježenje potiče aktivno čitanje, a nastale bilješke jasno otkrivaju kako učenici povezuju vlastita iskustva s pročitanim tekstom.

Capitoli et ordini minerali stabiliti dagl' eccellentissimi signori sopra le minere in aggiunta dei vecchi capitoli et approvati dall' eccelso Consiglio di Dieci, adi 14. Marzo 1670. - [Venezia] : stampati per Pietro Pinelli, stampator ducale, [1670?]. - 23 str. ; 8° (20 cm).

NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-117.

Marginalije u knjizi sa službenim propisima Mletačke Republike o rudarstvu predstavljaju praktično pomagalo za usvajanje i ponavljanje gradiva. Svladavanje složenoga sustava pravila kojim su bila određena prava na iskapanje ruda, uvjeti njihova dobivanja, obveza plaćanja pristojbi i poreza te dužnosti i odgovornosti rudara i nadzornika bio je zahtjevan zadatak pa su čitatelji primjenjivali različite postupke. Naglašavali su važna mjesta podcrtavanjem i označivanjem crvenom olovkom, izdvajali ključne riječi ili fraze koje su im služile kao brzi podsjetnici i putokazi u tekstu te su tako izbjegavali ponovno čitanje čitavih odlomaka. U marginama su uz to bilježili dodatna objašnjenja, tumačenja i sažetke članaka kako bi lakše razumjeli i zapamtili glavne odredbe zakonskoga teksta.

Marginalije u suvremenome digitalnom okružju

Danas marginalije nastaju u digitalnome okružju, ponajprije uz e-knjige, digitalne udžbenike i različite čitalačke aplikacije. Budući da fizička margina više ne postoji, pojam marginalija postupno se zamjenjuje općenitijim nazivima poput bilježaka ili komentara. Za razliku od klasičnih rukopisnih zapisa na marginama, digitalne bilješke omogućuju *bilježenje bez oštećenja* te nude brojne prednosti – od isticanja odlomaka i dodavanja komentara, ključnih riječi i simbola do unošenja multimedijских sadržaja. Osim toga, mogu se jednostavno organizirati, pretraživati, pohranjivati i dijeliti s drugim korisnicima. Takav oblik bilježenja donosi i određene izazove – od površnoga označivanja teksta bez dublje obrade do dvojbi povezanih s pohranom i privatnošću. Time se način bilježenja razlikuje od rukopisnoga, a iskustvo čitanja digitalnih bilježaka umanjuje se za dio intimnosti i osobnosti. Rukopisne marginalije ostaju u knjizi sve dok se fizički ne uklone, dok su elektroničke bilješke povezane s pohranom i dostupnošću. Budući da se e-knjige sve češće shvaćaju kao usluga, a ne kao vlasništvo, bilješke su povezane s korisničkim računom i mogu nestati gubitkom pristupa, što ih čini manje trajnima od onih u tiskanim knjigama.

Društvena uloga čitanja odavno je bio poticaj za nastanak rukopisnih marginalija, bilježaka upućenih budućemu čitatelju ili osobi s kojom se knjiga dijelila. U suvremenome okružju ta se navika nastavlja u poveznici e-knjiga, društvenih mreža i mrežnih alata. Marginalije su premještene u digitalni prostor zajedničkoga čitanja i razmjene dojmova, osobito u komentarima blogova i članaka te u aplikacijama i na platformama koje omogućuju označivanje i međusobno dijeljenje bilježaka.

Snimka zaslona preuzeta s Facebook stranice: <https://www.facebook.com/nskzgz>

Pozivnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu na izložbu *Dragi Lastane!* na društvenim mrežama

Dijeljenje tiskanih knjiga s bilješkama danas su zamijenile društvene marginalije koje se prenose na internetu u obliku komentara na različite objave. Potreba za bilježenjem i izražavanjem prenijela se u digitalni prostor. Tako je objava Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu u povodu 70. obljetnice časopisa *Modra lasta* potaknula pratitelje na pisanje komentara u kojima su iznosili svoja mišljenja i, u ovome primjeru, osobna sjećanja. Ti su komentari produbili komunikaciju, obogatili je novim informacijama i dodatno potaknuli zanimanje publike za posjet izložbi. Komentiranje u digitalnome okružju potvrđuje da potreba za *društvenim čitanjem* nije nestala, nego je zadobila nove oblike.

Naše/Vaše marginalije

Očuvanje marginalija zahtjevan je zadatak jer nisu sve jednako vrijedne ili sadržajno značajne, a njihova se važnost često prepoznaje tek nakon dugih desetljeća ili stoljeća kada može biti prekasno za njihovo očuvanje.

Iako se marginalije danas promatraju kao vrijedan kulturni izvor za proučavanje knjige, znanosti i društva, u svim knjižnicama i među knjižničarima prevladava mišljenje da je ostavljanje rukopisnih bilježaka, crteža i podcrtavanje teksta strogo zabranjeno te podložno kaznama. Djelatnici Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pregledavaju svu građu nakon korištenja, bilo izvan knjižnice bilo u čitaonicama te bilježe moguća oštećenja, uključujući i suvremene marginalije nastale djelovanjem današnjih korisnika. Unatoč toj zabrani pravila se ne poštuju dosljedno pa se i dalje pojavljuje velik broj suvremenih marginalija, ponajviše na građi koja je u slobodnome pristupu u čitaonicama. Najčešće je riječ o sveučilišnim udžbenicima i ispitnoj literaturi iz različitih znanstvenih područja. U takvim okolnostima koriste se različita pisuća sredstva čiji se tragovi ne mogu ukloniti – od flomastera i markera do kemijskih i grafitnih olovaka te onih u boji. Podcrtavanje, kao najčešći oblik korisničkoga označivanja, znatno umanjuje vrijednost knjige i mogućnost njezina daljnjeg korištenja.

**Tjeraj svoj plug preko mrtvačkih
kostiju / Olga Tokarczuk ; s
poljskoga preveo Mladen Martić
; [ilustracije Jaromír Švejdík]. -
Zagreb : Naklada Ljevak, 2013. -
261 str. : ilustr. ; 22 cm. (Biblioteka
Cicero)**

NSK Zagreb, sign. 762.448

Rukopisne bilješke koje ostavljaju čitatelji ponekad su rezultat vrlo pomnoga čitanja, što pokazuje i ovaj primjerak romana poljske nobelovke. Kratka bilješka nastala grafitnom olovkom otkriva čitateljevu potrebu da ispravi tekst tako da precrtava tiskanu riječ i upisuje onu koju smatra ispravijom.

obraze, a iz usta su nam potekli oblaci pare. Svjetlo na trijemu se automatski ugasilo i hodali smo kroz škripavi snijeg u potpunoj tmini, ne računajući čeonu svjetiljku Mutavoga koja je taj mrak probadala na jednom pokretnom mjestu tik ispred njega. Ja sam tapkala u Mraku za njegovim ledima.

- Nemaš svjetiljku? - zapitao je.

Naravno da imam, ali gdje, to sam mogla doznati tek ujutro, pri dnevnom svjetlu. Uvijek je tako s baterijskim svjetiljkama, vidiš ih samo po danu.

Kuća Velikog Stopala stajala je malo po strani, poviše ostalih kuća. Bila je jedna od onih koje su nastanjene cijele godine. Samo on, Mutavi i ja živjeli smo ovdje, ne bojeći se zime; preostali stanovnici pomno su zatvarali svoje kuće već u studenom, ispuštali vodu iz cijevi i vraćali se u gradove.

Sada smo skrenuli s donekle raščišćenog puta koji prolazi kroz naše naselje i dijeli se na puteljke što vode do svake kuće. Do Velikog Stopala vodila je staza ugažena u dubokom snijegu, tako uska da je noge trebalo stavljati jednu iza druge i neprestano održavati ravnotežu.

- Neće baš lijepo izgledati - upozorio je Mutavi, okrećući se prema meni i na trenutak me potpuno zaslepljujući.

Nisam ni očekivala ništa drugo. Nakratko je šutio, a zatim rekao, kao da se hoće opravdati:

- Uznemirilo me svjetlo u njegovoj kuhinji i lajanje kuje, nekako očajničko. Nisi ništa čula?

Ne, nisam čula. Spavala sam omamljena hmeljom i valerijanom.

- Gdje je sada, ta Kuja?

- Odveo sam je odavde, uzeo sebi, nahranio i valjda se umirila.

Opet trenutak šutnje.

Kasni sjaj	42
Stranac	43
Otvorena vrata	44
Odsutnost	46
Stari zov	49
Luka	50
Vraćanje s pogreba	51
Smirenje	52
Adam i Eva	53
Lutalica	54
Večernja pjesma	55
Tužaljka za srcem	56
Ljubavnici iz Verone	58
Vjernost očiju	60
Ti koja imaš nevinije ruke	61
Posljednja pjesma	63
Opijmo kočijaša što vozi naše dane	64

pejzaž naglašen
v čaršav ulice smetke dle
erotiku nismo čuli na našem jeziku
naš nose u pešaku

дугаго што запаме
што књазу

78
31
55

**Crna maslina / Vesna Parun ;
pogovor napisao Stanislav Šimić. -
Zagreb : nakl. Društva književnika
Hrvatske, 1955. - 78 str. ; m8*.(
Mala knjižnica Društva književnika
Hrvatske / ur. Petar Šegedin,
Stanislav Šimić ; 2)**

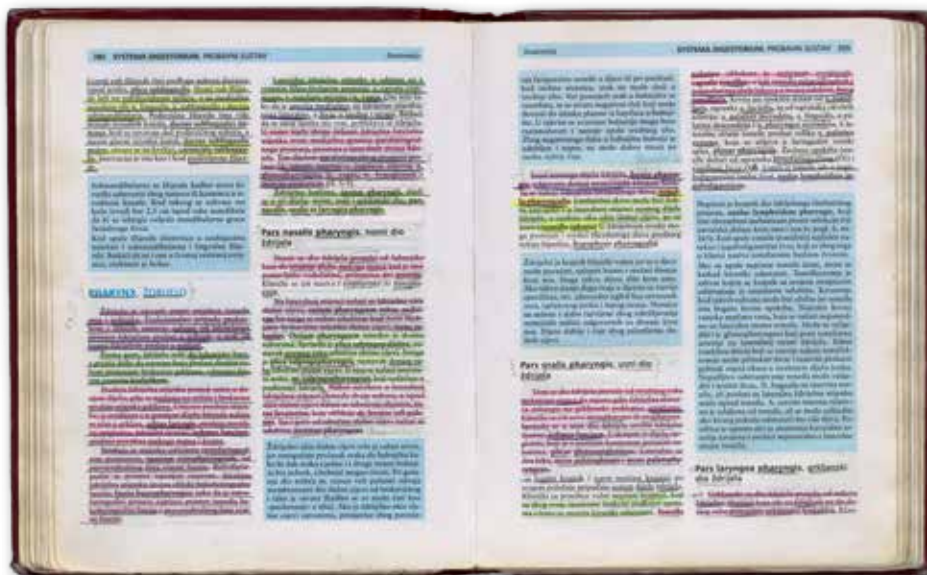
NSK Zagreb, sign. 323.250 sv2

Na kraju stranice sadržaja zbirke pjesama Vesne Parun sačuvane su rukopisne bilješke ispisane olovkom u boji i grafitnom olovkom, i to rukom dvaju čitatelja. Gornja bilješka donosi napomenu iz stilske analize jedne pjesme, dok donja napisana ćirilicom, opominje autora prethodne bilješke da ne piše po knjizi.

pejzaž naglašen

*Božo Milačić smatra da ovakvu
erotiku nismo čuli na našem jeziku*

budalo što čaraš po knjizi

Anatomija čovjeka / Jelena Krmpotić-Nemanić i Ana Marušić. - 2. obnovljeno izd. Zagreb :
Medicinska naklada, 2004. - XIV, 664 str. : ilustr. (djelomice u boji) ; 28 cm. (Udžbenici Sveučilišta u
Zagrebu = Manualia Universitatis studiorum Zagrabienis)

NSK Zagreb, sign. 611 K925 2004 pr2

Knjiga koja je služila kao udžbenik iz anatomije čovjeka i bila namijenjena radu u čitaonici obiluje znakovima učestaloga korištenja, što se ponajprije očituje podcrtavanjem različitim vrstama pisaljki u više boja. Gotovo je cijeli tekst istaknut podcrtavanjem u različitim tonovima i linijama raznolike debljine, što upućuje na to da ih je načinilo više čitatelja – od dviju nijansi ružičastoga markera do žutoga i zelenoga markera te kemijske i grafitne olovke. U lijevim i desnim marginama te između odlomaka grafitnom su olovkom upisane kratke bilješke sastavljene od pojedinih riječi ili znakova poput uskličnika, zagrada i kvačica. Mnoštvo oznaka i raznolikost pisaljki kojima je tekst podcrtavan umnogome otežavaju daljnje korištenje knjigom drugim čitateljima.

3. obilježja nepotpune konkurencije :
- ① visoki troškovi ulaska u poslovanje sektora
  - ② prepreke konkurenciji
  - ③ strateška interakcija

181

ili čak 50 posto - proizvodnje cijelog sektora. U tim sektorima, među kojima je rafiniranje nafte, proizvodnja automobila i izrada aviona, poduzeće će biti efikasno samo ako ostvaruje velik dio ukupne proizvodnje za dotično tržište. Takav sektor će naginjati tome da bude oligopolistički, da u njemu bude svega nekoliko krupnih proizvođača.

Prepreke konkurenciji

U 10. poglavlju analizirana je uloga prepreka konkurenciji, faktora koji smanjuju suparništvo među poduzetima u nekom privrednom sektoru. Moguće je, kad su prepreke visoke, da u nekom privrednom sektoru bude mali broj poduzetaca i da suparništvo bude ograničeno. Oligopol je čest u preradačkim djelatnostima zbog toga što kod njih postoje ekonomija razmjera i prepreke ulaska. Najmanji efikasan pogon za rafiniranje nafte košta gotovo milijardu dolara, a proizvođač automobila treba proizvesti bar 300.000 jedinica godišnje da bi dosegao efikasan razmjera proizvodnje. U Njemačkoj, Japanu i Sjedinjenim Državama nailazimo na najveće koeficiente koncentracije upravo u istim proizvodnim sektorima.

Strateška interakcija

Kad na nekom tržištu djeluje mali broj poduzetaca, ona moraju voditi računa o svojoj međuzavisnosti. Na primjer, ako na nekom posebnom tržištu posluju svega dva poduzetca za proizvodnju automobila, svako od tih poduzetaca morat će uzimati u obzir odluke onoga drugoga o cijeni i nastupu na tržištu. Kad oligopolisti uvažavaju svoju uzajamnu ovisnost, postoji među njima strateška interakcija. Strateška interakcija je stanje u kojemu poslovna strategija svakog od poduzetaca ovisi o poslovnim planovima njegovih suparnika. U slučaju konkurencije između svega nekoliko, takva poduzetca moraju nagađati kako će im suparnici reagirati na promjene njihove taktike.

Dvije važne vrste strategije su saradnička i nesaradnička ponašanja. Poduzetci djeluju na saradnički način kad udružuju snage da bi planirala svoje poslovne aktivnosti. Poduzetca postupaju nesaradnički kad djeluju na svoju ruku bez ikakvog izričitog ili prećutnog dogovora s ostalim poduzetima. Vidjet ćemo da ove dvije vrste ponašanja dovode do velikih razlika u rezultatima poslovanja.

Nakon što smo tako izdvojili tri osnovna obilježja

nepotpune konkurencije - visoke troškove ulaska u sektor, prepreke konkurenciji i stratešku interakciju - u nastavku ćemo razmotriti neke od najvažnijih pristupa nepotpunoj konkurenciji.

Modeli nepotpune konkurencije

Postoje mnoge teorije nepotpune konkurencije koje bivaju potpunije opisane na naprednim tečajevima iz mikroekonomije ili poslovne strategije. Da biste stekli prvotni dojam, opisat ćemo tri najvažnija slučaja nepotpune konkurencije - tajni oligopol, monopolističku konkurenciju i oligopol malog broja. To će vam samo nagovijestiti koliko je veliko bogatstvo problematike sektorske organizacije.

Tajni oligopol

Važan faktor koji utječe na strukturu nekog tržišta je stupanj suradnje među poduzetima. Kad poduzetca suraduju u potpunosti, kažemo da su se upustila u **tajno dogovaranje**. Taj izraz označava situaciju u kojoj dva ili više poduzetaca zajednički određuju svoje cijene ili količine proizvodnje, dijele tržište među sobom ili donose zajednički druge poslovne odluke.

Poduzetca su u iskušenju da se upuste u tajno dogovaranje kad utvrde da im profiti ovise o zajedničkim akcijama. Da bi izbjegli razorno suparništvo, moguće je da će se poduzetca tajno dogovoriti da podignu svoje cijene. U ranim godinama američkog kapitalizma, oligopolisti su se često ujediniavali ili stvarali trust ili kartel. **Kartel** je organizacija samostalnih poduzetaca koja proizvode slične proizvode te dijele zajedno da bi podigla cijene i ograničila količinu proizvodnje. Susrećuci se na proslavljenim večerama, kao što su bile one koje je priredivao Judge Gary iz U.S. Steel oko 1910. godine, kartel prodavalaca bi se upuštao u izričito dogovaranje.

Danas je, međutim, u Sjedinjenim Državama i većini ostalih tržišnih privreda, pravno strogo zabranjeno kompanijama da se upuštaju u tajne dogovore o zajedničkom određivanju cijena ili dijeljenja tržišta. (Antimonopolsko zakonodavstvo, koje se odnosi na takvo ponašanje, razmotreno je u 20. poglavlju.) Ipak, ako je u nekom privrednom sektoru mali broj krupnih poduzetaca, moguće je da će se ona upustiti u prećutno dogovaranje do kojeg dolazi kad se i bez izričitih sporazuma uzdržavaju od konkurencije te određuju cijene na umjetno visokoj razini ili dijele tržišta.

Ekonomija / Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus ; [preveli Ante Babić... et al.]. - Zagreb : "Mate", 1992. - XXXIX, 783 str. : ilustr., graf. prikazi ; 24 cm. (Biblioteka Gospodarska misao)

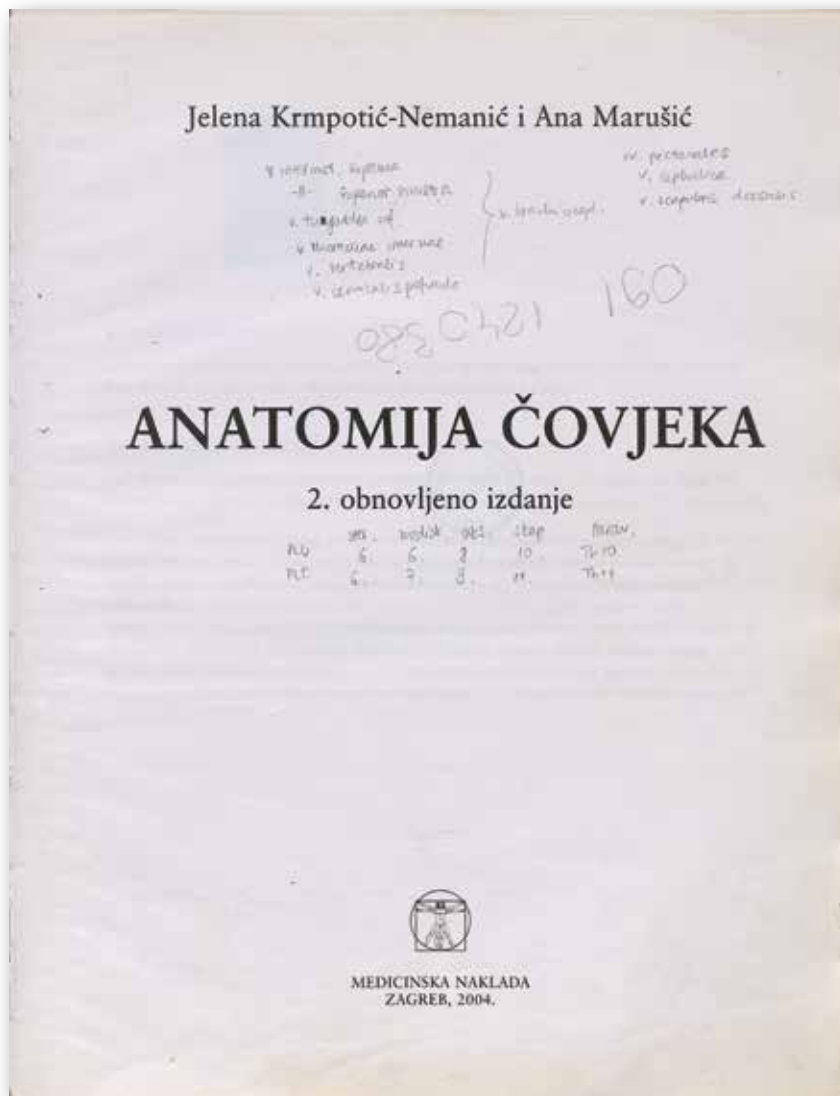
NSK Zagreb, sign. 330 S193 Z9

Brojnost podcrtavanja u knjigama namijenjenima radu u čitaonici pokazuje učestalost njihova korištenja i razinu čitaateljske kulture. U ovome primjeru riječ je o tek blagome podcrtavanju teksta kemijskom olovkom i kratkoj rukopisnoj bilješci na rubu stranice pa je daljnje korištenje knjigom i dalje omogućeno.

Anatomija čovjeka / Jelena Krmpotić-Nemanić i Ana Marušić. - 2. obnovljeno izd. Zagreb : Medicinska naklada, 2004. - XIV, 664 str. : ilustr. (djelomice u boji) ; 28 cm. (Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu = Manualia Universitatis studiorum Zagrabienensis)

**NSK Zagreb, sign. 611 K925
2004 pr2**

Osim tekstualnih bilježaka koje povezuju sadržaj i čitatelja, kao što je to bilo i prije, prazne površine knjiga i danas se koriste za zapisivanje napomena. Nekada su ti zapisi bili osobito važni autoru zbog ograničene dostupnosti materijala za pisanje, dok su danas prazne stranice, ponajprije naslovne, često mjesto usputnih bilježaka čitatelja jer im je knjiga poslužila u trenutku zapisivanja.

Ekonomija / Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus ; [preveli Ante Babić... et al.]. - Zagreb : "Mate", 1992. - XXXIX, 783 str. : ilustr., graf. prikazi ; 24 cm. (Biblioteka Gospodarska misao)

NSK Zagreb, sign. 330
S193 Z9

U rukopisnim bilješkama nastalima u knjigama za rad u čitaonici česte su one upisane na praznim stranicama. Na ovome primjeru jasno je kako je riječ o igri riječima. Bilješka je možda nastala iz dosade čitatelja ili kao oblik zabave dvojice čitatelja u istome vremenu i prostoru. Potreba za izražavanjem potaknula je međusobnu komunikaciju više čitatelja, na što mogu upućivati različite boje bilješke i rukopis.

Popis građe predstavljane na izložbi

Alberti Magni philosophatum ducis aestimatissimi, philosophiae naturalis isagoge sive introductiones in libros Arestotelis, Physicorum, De coelo et mundo, De gene et corr., Meteororum, De anima / Albertus Magnus. - [Argentorati : ex aedibus Hulderici Morhardi, mense Septembri, anno MDXX] [1520]. - [oko 150] str. ; : nepag., tip. sig. a-xiiij ; 8° (21 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-65 Privez 6.

Korizmenakъ fra Ruberta protomačeň zlatinskoga êzika nahrvacki popopi Peri Êkovčiči i popopi Silvestri Bedričiči ... / ove knjige ... biše komponene i koreženê dominomъ Urbanomъ i Tomasomъ Katridaričemъ ... / Roberto Caracciolo. - [Senj] : [štampane po narêeniju počtovanoga g[ospo]d[i]na Silvestra Bedričiča ...] ; [štampane po meš[t]ru Grguru Senaninu], [miseca oktubra dan' ž.i. ... č.f.dz. [17. listopada 1508]]. - r.g. [104] lista ; 8° (21 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIA-8°-7.

Epistolae ad familiares (comm. Hubertinus Clericus Crescentinas) / Marcus Tullius Cicero. - Venetiis : Andreas de Paltasichis Catharensis, 14. V. 1488. - [220] listova ; 2°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-7.

Vinodolski zakon. - Početak 16. st. - 14 listova ; 26 x 18 cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4080.

Opera. Cum comm. Mauri Honorati, Aelii Donati, Christophori Landini, Antonii Mancinelli et Domitii Calderini. Accedunt: Maphaei Vegii Aeneidos liber tertius decimus ; Versus Alcimi et Pseudo-Cornelii Galli ; Carmina ; Priapea ; Elegia in Maecenatis obitu ; Appendix Vergiliana / Publius Vergilius Maro. - Venetiis : Per Bartholomaeum de Zanis, pro Octaviano Scoto, 31. VII. 1493. - [6], 359 listova (nedostaju [2] lista na početku knjižnog bloka i V₈) ; 4°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-67.

Legenda aurea sanctorum, sive Lombardica historia / Jacobus de Voragine. - Venetiis : Andreas de Paltasichis pro Octaviano Scoto, 17. V. 1482. - [290] listova ; 4°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-8°-5.

Opera. Ed. Barnabas Celsanus et Bonus Accursius. Vol. I-II. / Publius Ovidius Naso. - Venetiis : Bernardinus [Ricius] de Nouaria, [P. I.] 13. l., [P.II] 27. XI. 1486. - 369 listova (nedostaju P8, S10, i1, ee1, ee6, A8 uvezan između A1 i A2) ; 4o. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-5.

Marci Maruli Quinquaginta parabolae / Marko Marulić. - Coloniae : apud Ioannem Gymnicum, an. M.D.XXIX. mense Septembri [rujan 1529]. - 29, [1] list ; 16° (14 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-16°-9.

Čakavski dijalekat ostrva Hvara / Mate Hraste. - Beograd : [s. n.], 1937. - 55 str. : zemljop. crtež ; 23 cm. (Biblioteka južnoslavenskog filologa ; 8). NSK Zagreb, sign. PI 436.

Antonin. [Kompilacija djela: Antoninus Florentinus. Summula confessionis]. - početak 16. st. - 72 lista ; 22 x 15 cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 3362.

Urota zrinsko-frankopanska. Historički roman. Izvorni rukopis / Eugen Kumičić. - [698] listova. Različite paginacije. ; 35 x 22 cm. 1894. - Papir. - Latinska kurziva-autograf. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4102.

C. Plinij Secundi Veronensis Historiae naturalis libri 37. aptissimis figuris exculti ab Alexandro Benedicto Ve. physico emendatiores redditi / Caius Plinius Secundus. - [Impressus Venetiis : summa diligentia per Melchiorem Sessam, anno reconciliate nativitatis MDXIII die XX Augusti [1513]. - [11], CCXIX listova ; 4° (32 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 124.

Horatius Flacus emendatus. Seorsum extuse Theod. Pulmanni Craneburgii in eum Annotationes. Aldi Manutii Scholia et de metris Horatianis. M. Antonii Mureti Scholia. Ioannis Hartungi Annotationes. Index / Quintus Horatius Flaccus. - Antverpiae : ex officina Chrispioph. Plantini, 1557 [mense Februario]. - 283, [2g str. ; 16° (13 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 354.

Plan des Haupt - Walles der Festung Essegg : wie solcher zu Folge einer bereits erflossenen aller höchsten resolution an der Seite gegen der Drau abgeändert und erweitert werden soll. - [Osijek, 1764.]. - 1 plan : rukopis u bojama ; 96 x 60 cm. NSK Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, sign. XI-SK-J-103.

K. K. Festung Essegg. Projects Plan Litt. A. über die zu Folge hohen K.K. General Genie Directions... / Kimlein. - Essegg, 1854. - 1 nacrt : rukopis u bojama ; 66 x 46 cm. NSK Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, sign. XI-SK-J-128.

Atlas maritime / [Joseph Roux ; Jacques Nicolas Bellin] ; gravé Antoine Fiori. - A Gènes : Chez Yves Gravier Libraire, 1798. - 1 atlas, 22 pomorske karte na 44 lista : bakrorez ; 36 x 61 cm. NSK Zagreb, Zbirka zemljovida i atlasa, sign. A-I-S18-32.

Melancolie : [op. 76] / Blagoje Bersa. - 4 str. ; 35 x 26. NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Bersa 62.

Ich liebe : prva skica / Musik Silvio Foretić. - 1969. - 1 partitura ([26] str.) ; 34 cm. NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Foretić 1.

Partitura za skladbu Trio za violinu, vcello i klavir, 1962. - 1963., Trio za violinu, vcello i klavir / Miroslav Miletić. - 1962-1963. - 1 partitura (15 str.) ; 35 cm + 2 instrumentalne dionice ([4], [4] str.) NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Miletić 23

Diana nemorensis : impromptu / Branimir Sakač. - 1969. - 1 partitura (35 str.) ; 30 x 42 cm. NSK Zagreb, Zbirka muzikalija i audiomaterijala, sign. Sakač 20.

[Električni štednjak] / Franjo Maixner. - 1 crtež : tuš, olovka u boji, olovka ; prikaz: 119 x 158 mm, list: 212 x 339 mm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. B-AH-I-10/91.

Nikica Thaler, Iveković, Ferdo Kovačević, Taborski, Menci / M. Cl. C. [Menci Clement Crnčić]. - [S. l.], [oko 1905.]. - 1 crtež : akvarel, tuš, pero ; 275 x 385 mm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZAH 2989 crn 27.

[Muhamedova grobnica u Medini] / Johann Bernhard Fischer von Erlach. - [prije 1712]. - 1 crtež : olovka, lavirani tuš, tuš ; 233 x 467 mm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. A-AS-VII-6/8.

Sarajevo : Quai Parthie. - Sarajevo : Simon Kattan Papierhandlung, [1905.]. - 1 razglednica : svjetlotisak ; 14 x 9 cm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZ 193/1961.

Opravnik boxanstvenoga officia po obicaju Darxave Ninsche : zapovidiu prisvitlo. i poripost. gosp. gosp. Ivanna Batiste Jurilea / sloxen od mene arcipreta Dvina Marisluchia za godis. MDCCLXXIV. - Dopuschienjem od Starescina U' Mnezi : [s. n., 1774]. - 30 str. ; 8° (19 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-8°-147.

Officium Rakocianum in quo continentur exercitia ordinaria hominis Christiani, dd. Sodalibus sub titulo Beatae Virginis Mariae ab Angelo Salutatae, in Caesareo regioque Societatis Jesu Collegio Zagrabiae congregatis pro xenio oblatum. / Mihovil Szorsa. - Zagrabiae : [s. n.], MDCCLXXII [1772]. - [22], 402 str. : ilustr., tiskano dvostupačno ; 16° (14 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-16°-181.

Piesni raslike Dinka Ragnine, vlastelina dubrovackoga : u koih on kaxe sve scto se sgodimu stvoriti kros gliubav, stoicah u gradu latinskom, od Zangle. / Dinko Ranjina. - In Fiorenza : appresso i figl. di Lorenzo Torrentino, MDLXIII [1563]. - [12], 5-150, [151-164] listova : ilustr., portret autora ; 8° (22 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-8°-75.

Missale Olomucense. - In urbe Nurberga : Georgius Stoechs ex Sulzpach, III Kal. Apr. [i. e. 30. III.] 1499. - 209 listova (nedostaju c7=XXIII, d1=XXV, u2-u9=CLIII-CLXI, x-z8=CLXIII-CLXXXVI, [1-8], B5=CXCIX, G1=CCXXXV, G2=CCXXXVI, G4=CCXXXVIII, G5=CCXXXIX, G7=CCXLI, G8=CCXLII, H-P8=CCLIII-CCCXXVI) ; 2°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-2°-8.

Stazica duhovna xivota vikovicsnjega od razliscitih i bogoljubnih molitvah ucsinjena : po kojoj putnici bogoljubni putujuchi po ovoi dolini od suzah mogu lahko svi dati [!] neprijatelje duhsse i s' velikim plodom molechi svaki dan uputiti se u slavu Kraljestva nebeskoga / [fr. Jerolim Lipovcsich iz Poxege]. - S dopusstenjem staresinah [S. l. : s. n.], 1767. - [20], 5-206 str. : ilustr., dvobojni tisak ; 8° (18 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIE-8°-103.

Udžbenik nervnih i duševnih bolesti / Wilhelm Weygandt [et al.] ; preveo Kuzman Kekić. - Beograd : [Kuzman Kekić], 1937 - XXIX, 765 str. : ilustr. ; 8° (23 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-330.

Capitoli et ordini minerali stabiliti dagl' eccelentissimi signori sopra le minere in aggiunta dei vecchi capitoli et approbati dall' eccelso Consiglio di Dieci, adi 14. Marzo 1670. - [Venezia] : stampati per Pietro Pinelli, stampator ducale, [1670?]. - 23 str. ; 8° (20 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RVI-8°-117.

Tjeraj svoj plug preko mrtvačkih kostiju / Olga Tokarczuk ; s poljskoga preveo Mladen Martić ; [ilustracije Jaromír Švejdlík]. - Zagreb : Naklada Ljevak, 2013. - 261 str. : ilustr. ; 22 cm. (Biblioteka Cicero). NSK Zagreb, sign. 762.448

Crna maslina / Vesna Parun ; pogovor napisao Stanislav Šimić. - Zagreb : nakl. Društva književnika Hrvatske, 1955. - 78 str. ; m8*.(Mala knjižnica Društva književnika Hrvatske / ur. Petar Šegedin, Stanislav Šimić ; 2). NSK Zagreb, sign. 323.250 sv2

Anatomija čovjeka / Jelena Krmpotić-Nemanić i Ana Marušić. - 2. obnovljeno izd. Zagreb : Medicinska naklada, 2004. - XIV, 664 str. : ilustr. (djelomice u boji) ; 28 cm. (Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu = Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis). NSK Zagreb, sign. 611 K925 2004 pr2

Ekonomija / Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus ; [preveli Ante Babić... et al.]. - Zagreb : "Mate", 1992. - XXXIX, 783 str. : ilustr., graf. prikazi ; 24 cm. (Biblioteka Gospodarska misao) NSK Zagreb, sign. 330 S193 Z9

Greblov kvarezimal i tumačenje muke. - 1493-1498. - [17], 158, [3] lista ; 22 x 16 cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4002

Mavrov brevijar. - 1460. - 418 str. ; 16 x 12 cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 7822

Misali po zakonъ rimskoga dvora novo štampani po zakonъ novi ... / [Misal] korežень po fratru Pavlu Modrušaninu oty reda serafika svetago Frančiska konventovali nareeni i urdinani po zakonъ kopie i misala hrvackoga ... - Štampani v Benecijъ = Stampato in Venetia : po Frančisku Bindoni i Mafio Pasino tovariši = per Francesco Bidoni & Mafeo Pasyni so[m]pagni, na letъ G[ospod]ni č.f.i.dz. [1528] = Anno domini M.D.XXVIII. - [13], s.i.g. [214], [2] lista : ilustr. ; 8° (21 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIA-8°-9 b

Meštrijja ođь dobra umrtija ; Ritual. - [U Senju] : [s. n.], [o. 1507]. - [58] listova ; 16° (15 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIA-16°-7

Breviarium Glagoliticum. - Početak 15. stoljeća. - 183 lista ; 32 x 20 (30,3 x 19,5) cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 4067

Zbirka indulgencija. - 1502. - 1511. - II, 100 str. ; 16 x 12 cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 3368

Elegiae (comm. Bernardinus Cyllenus Veronensis). Add: Catullus: Carmina (comm. Antonius Parthenius). Propertius: Elegiae (comm. Antonius Volscus) / Gaius Valerius Catullus. - Venetiis : Andreas de Paltascichis, [15. XII. 1487. - 1. II. 1488]. - [172] lista ; 2°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-24

Vitae sanctorum patrum, sive Vitas patrum. Add. De laude et effectu virtutum. Pseudo- Macarius: Epistola ad monachos. / Hieronymus, sanctus. - Venetiis : Octavianus Scotus, 14. II. 1483./1484. - [252] lista ; 4° (24 x 18 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-2°-4

Opera. Ed. et comm. Christophorus Landinus. / Quintus Horatius Flaccus. - Venetiis : Reynaldus de Novimagio, 6. IX. 1483. - [2], 147 listova (nedostaju a1, a1, a4, 03, 04, 05, 06 i cijeli sveščić P8) ; 2o. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-6

Evangelistarium Marci Maruli Spalaten. : opus vere evangelicum sub fidei, spei et charitatis titulis in septem libros partitum. Accessit huic, propter idem fere argumentum Meginhardi viri undecunque doctiss. ad d[omi]n[u]m Guntherum, De fide, varietate symboli, et ipso symbolo apostolico, et peste multarum haeresum, sed insigniorum libellus nunc recens excusus. / Marko Marulić. - [Coloniae] : ex officina Eucharii Ceruicor, anno MDXXIX [1529]. - [16], 639, [24] str. : ilustr. ; 8° (16 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-8°-1

Libar Marca Marula Splichianina uchom se vsdarsi Istorija sfete vdouice Judit u versih haruacchi slosena : chacho ona vbi voivodu Olopherna posridu voische gnegoue: i oslodobi [!] puch israelschi od veliche pogibili. / Marko Marulić. - [2. izd.] [Vzadri] : prodaiu se vzadri Dierolima Mirchovichia ; Stampane vbneccih : po[m] gnom i nastoianiem Petreta Srichichia Splichianina, [1522] - [35] listova : ilustr. ; 8° (21 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-8°-100 a

Liber chronicarum / Hartmann Schedel. - Nurembergae : Antonius Koberger, 23. XII. 1493. - 296 listova ; 2°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-2°-3

Opera. Ed. Johannes Calpurnius. P. II. / Publius Ovidius Naso. - [Venetiis] : Iacobus Rubeus ... impressit, M.CCCC.LXXVIII. [1474]. - [200] listova ; 2°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-1

Supplementum chronicarum / Giacomo Filippo Foresti. - Brixiae : Boninus de Boninis, 1. XII. 1485. - 360 listova (nedostaju a-b10, aa2) ; 2°. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-23

T. Livii Patavini historiarum ab urbe condita decadis tertiae / Titus Livius. - [Basileae : per Joannes Heruagios, 1554]. - 503, [21] str. ; 8° (20 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 312

M[arci] Val[erij] Martialis Epigrammaton libri XIII. Xeniorum liber I. Apophoretorum liber I. Omnia ad vetustiorum codicum fidem diligenter emendata, scholiis in margine illustrata, apposita etiam varietate lectionum; ac demum decem apigrammatis ex eodem vetusto codice suis locis adiectis, aucti, opera Hadriani Junii medici / Marcus Valerius Martialis. - [Antwerpiae : excudebat Christophorus Plantinus, anno 1567. mense Decembri]. - 373, [7] str. ; 16° (13 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 338

Homeri poetae clarissimi Ilias per Laurentiam Vallensem Romanum latina facta. Cum indice / Homerus. - Coloniae : apud Heronem Alopecium, [Mense Iunio anni XXII] [1522]. - 272, [17] listova ; : tiskano obostrano ; 8° (17 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 397 adl. 1

Dialogus Mariae et peccatoris etc / Dionysius Cartusianus. - [Luvanii] : [Conradus Braem], [oko 1480.]. - [32] lista ; 2° (26 x 19 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-55

De proportionibus / Albertus de Saxonia. - Venetiis : Andreas Catharensis [i. e. Paltašić], 21. VII. 1487. - [10] listova ; 4° (21 x 15 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-8°-16

Oratio de laudibus eloquentiae / auctore Tranquillo Parthenio Andronico Dalmata, in Gymnasio Lipsensi pronunciata / Franjo Trankvil Andreis. - Lipsiae : ex officina Melchioris Lottheri, 1518. - [9] listova : ilustr. ; 8° (21 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-8°-1174

Marini Ghetaldi, patritii Ragusini, mathematici praestantissimi De resolutione et compositione mathematica libri quinque. Opus posthumum / Marin Getaldić. - Romae : ex Typographia reverendae Camerae apostolicae, MDCXXX [1630]. - [10], 343 str. : ilustr. ; 4° (32 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-4°-243

Nauch charstianschi za Slovignschi narod, u vlaasti iazich = Dottrina christiana per la nazione Illirica nella propria lingua / [po poctouanomu gospodinu dom Lexandru Comulouichia canonichu, i vlastelinu splitschomu]. - In Roma : per Francesco Zanetti, 1582. - 126, [2] str. : ilustr. ; 16° (16 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-16°-129

Dissertatio juridico-politica de jure publico Imperii Romani, methodice conscripta a Daniele Ottone Oringense J.U.D. / Daniel Otto. - Jenae : typis et sumptibus Johannis Beithmanni, 1626. - [14], 517, [43] str. ; 16° (16 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. BZ 423

Okladni trk u Udinama. - [S. l.] : [s. n.], [oko 1850]. - 1 grafika : litografija ; 192 x 223 mm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZGAN top 74 K20

Razgovor ugodni naroda slovinskoga : u komuse ukazuje pocetak i svarha Kraglia Slovinski, koji punno vikova vladasce svim Slovinskim darxavam, s razlicitim pismam od Kraglia, Bana i Slovinski Vitezova / izvagen iz razliciti Kniga i sloxen u Jezik Slovinski po fra Andrii Cacichiu iz Briista ... / Andrija Kačić Miošić. - Sada iznova [3. izd.] pristampan od jednogha Redovnika istogha reda, ali drughe darxave ... U Jakinu : po Petru Paulu Ferri, MDCCLXXX [1780]. - VIII, 318 str. ; 8° (22 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIC-8°-42 b

Compendiaria via ad notitiam arithmeticae usibus quotidianis admodum necessariae perveniendi / Ivan Vitković, Ivan I Josip Karl Kotsche. - Zagrabiae: typis Josephi Caroli Kotsche, 1782. - 61, [1] str. ; 16° (16 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIF-8°-1387 b

Slavenske legende / Vladimir Nazor. - 1933. - 89 listova ; 21 x 14 cm. papir tiskopis i rukopis. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. R 7628

Teorija književnosti / Milivoj Solar. - 15. izd. Zagreb: Školska knjiga, 1991. - 279 str. ; 20 cm. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. 82.0 S684

Zakon o sporazumu o Rijeci zaključenom između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije i dopunim konvencijama sporazuma / Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca. Zakoni; Aleksandar I Karadžević. - Beograd: Državna štamparija [Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca], 1924. - 31 str., s tablom, višestruko presavijen list : ilustr.: pregled riječkog pristaništa; tiskano dvostupačno ; 4° (32 cm). NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RIIG-4°-16 Privez 1

[Sv. Šimun] / [gravirao Andrija Medulić]. - [Venecija], [1548.-1550]. - 1 grafika : bakropis, suha igla ; 221 x 130 mm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZGH 279 med 13

Časna sestra svira flautu / [Predrag] Gol. - Đakovo, 1980. - 1 crtež : olovka ; 250 x 174 mm. NSK Zagreb, Grafička zbirka, sign. GZGH 4203 go 25

Legenda aurea sanctorum sive Lombardica historia / Jacobus de Voragine. - Basileae: Nicolaus Kessler, 1493. - 209 listova (nedostaju a⁶, b₁₋₅, N₆, O₆) ; 4o. NSK Zagreb, Zbirka rukopisa i starih knjiga, sign. RI-4°-4

Literatura

Adler, M. J., i Van Doren, C. L. (1972). *How to read a book: The classic guide to intelligent reading* (revidirano i dopunjeno izd.). Simon & Schuster.

Botica, I., i Požar, S. (2022). Povijesni podatci u marginalijama glagoljskih misala i brevijara iz Berma u Istri. *Povijesni prilozi*, 41(63), 69–112.

Camille, M. (1992). *Image on the edge: The margins of medieval art*. Harvard University Press.

Duh, J. (2021). Stabilizacija željezno-galne tinte fitatnim postupkom. U *Portal (Hrvatski restauratorski zavod)*, 12, 189–201.

Franjetić, Radoslav. *Hrvatski biografski leksikon*. [citirano: 2025–09–02]. Dostupno na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak/franjetic-radoslav>.

Ibler, M. (2009). Brevijar Borgiano Illirico 5-6. U *Senjski zbornik*, 36, 221–228.

Jackson, H. J. (2001). *Marginalia: Readers writing in books* (1. izd.). Yale University Press.

Kosanović, O. (2023). Crteži na marginama notarske knjige riječkog notara i kancelara Antuna De Renna iz Modene. *Problemi sjevernog Jadrana*, 21, 11–26.

Kosić, I. (2012). Bibliotheca Zriniana. *Kaj (Zagreb)*, 45(4–5), 51–79.

Lakuš, J. (2018). Evidence of reading in the past. U M. Willer, A. Gilliland i M. Tomić (ur.), *Authority, provenance, authenticity, evidence: Selected papers from the Conference and School "Authority, Provenance, Authenticity, Evidence"*, Zadar, Croatia, October 2016 (str. 295–334). Sveučilište u Zadru.

Ledson, K. A. (2021). *An impression along the verge: A content analysis of marginalia art and poetry and digital marginalia collections* [Magistarski rad, University of North Carolina, Chapel Hill].

Munro, T. (2016). Musical Marginalia: It's more than just musical notes. [citirano: 2025-08-08]. Dostupno na: <https://limelight-arts.com.au/features/musical-marginalia-its-more-than-just-musical-notes>

Pigac, O. (2014). *Arheološka interpretacija crteža u Vinodolskom zakoniku* [Ocjenski diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu]. Sveučilište u Zagrebu.

Rankin, S. (2018). *Writing sounds in Carolingian Europe: The invention of musical notation*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108368605>

Rare Book & Manuscript Library University of Illinois at Urbana - Champaign. (2015). *Madrigal Marginalia*. [citirano: 2025-08-02]. Dostupno na: <https://illinoisrbml.tumblr.com/post/107533998736/madrigal-marginalia>.

Steinová, E. (2021). Nota and require: The oldest Western annotation symbols and their dissemination in the early Middle Ages. U *Scribes and the presentation of texts (from Antiquity to c. 1550): Proceedings of the 20th Colloquium of the Comité International de Paléographie Latine* (str. 473-489). <https://doi.org/10.1484/M.BIB-EB.5.12498>

Šporer, D. (2015). *Uvod u povijest knjige: Temelji pristupa*. Leykam International.

Tabak Demo, M. (2024). Marginalije kodeksa *Liber privilegiorum episcopatus Zagradiensis*: klasifikacija i izdanje. *Povijesni prilozi*, 66, 97-130.

Teeuwen, M. (2024). Singing along in the margin. *Leiden Medievalists Blog*. [citirano: 2025-06-08]. Dostupno na: <https://www.leidenmedievalistsblog.nl/articles/singing-along-in-the-margin>.

Teterina, N. (2021). Boris Asaf'yev's unpublished marginalia in Modest Musorgsky's manuscript full score of *Boris Godunov*. U *Proceedings of the 5th International Conference on Art Studies: Research, Experience, Education (ICASSEE 2021)*. <https://doi.org/10.5117/9789048557240/ICASSEE.2021.014>

Trowell, B. (1984). Elgar's marginalia. *The Musical Times*, 125(1693), 139–142. <https://doi.org/10.2307/963010>

Wagstaff, K. L. (2012). *The evolution of marginalia* (LIBR 200-10). San Jose State University. [citirano: 2025-09-03]. Dostupno na: <https://www.wkiri.com/slis/wagstaff-libr200-marginalia-1col.pdf>

Weiss, S. (2010). Vandals, students, scholars in music education in the Middle Ages and the Renaissance. U M. F. Weiss & C. Cyrus (ur.), *Music education in the Middle Ages and Renaissance* (str. 207–246). Indiana University Press.

ko, ukrade. ova Knigu
pjelega. morske ribe

NACIONALNA
I SVEUČILIŠNA
KNJIŽNICA
U ZAGREBU